

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра богослов'я:

Освітня програма

«Християнська педагогіка та організація дозвілля»

Магістерська робота

ВЗАЄМОДІЯ РОДИНИ ТА ШКОЛИ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ
В ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ
ШЕПТИЦЬКОГО

Студентки 2-го курсу: Солдатченко Лесі

Науковий керівник: Тимчишин Богдан
Михайлович, STD, PhD

Рецензент: Дуда Назар Миронович PhD.

Львів 2023

Солдатченко Л.М. Взаємодія родини та школи у вихованні дитини в педагогічній концепції митрополита Андрея Шептицького: Магістерська робота: (041 «Богослов'я») Л.М. Солдатченко/ Український католицький університет. Кафедра богослов'я, освітня програма: «Християнська педагогіка та організація дозвілля», Наук кер: STD, PhD Тимчишин Б.М. - Львів: УКУ, 2023.-79 с.

Анотація. На основі вивчення декретних і пастирських послань Андрея Шептицького, у яких заторкнuto тему виховання, окреслено бачення митрополита особливостей організації родинного та шкільного виховання середовища, а також способів їх конструктивної взаємодії. Показано, як у концепції Андрея Шептицького реалізуються засади християнської педагогіки. Визначено, пріоритет у виховному процесі повинен належати батькам дитини як її природним вихователям, що саме батьки можуть і повинні визначати основні стратегії шкільного виховання. Узагальнено значення ідей митрополита Андрея для української педагогічної думки.

Ключові слова: Андрей Шептицький, християнська педагогіка, виховання в родині, шкільне виховання.

Annotation. Based on the study of decree and pastoral messages of A. Sheptytsky, which touched on the topic of education, outlined the Metropolitan's vision of the peculiarities of the organization of family and school educational environment, as well as ways of their constructive interaction. It is shown how the concept of A. Sheptytsky's concept realizes the principles of Christian pedagogy. It is determined that the priority in the educational process should belong to the child's parents as its natural educators, that parents can and should determine the main strategies of school education. The importance of Metropolitan Andrey's ideas for Ukrainian pedagogical thought is generalized.

Keywords: Andrey Sheptytsky, Christian pedagogy, family education, school education.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
I. ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В РОДИНІ: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ МИТРОПОЛИТА Андрія ШЕПТИЦЬКОГО10
1.1. Сутність виховання в розумінні Андрія Шептицького і християнська педагогіка.....	10
1.2. Християнська педагогіка в батьківській родині митрополита Андрія Шептицького.....	13
1.3. Погляди митрополита Андрія Шептицького на виховання: сутність, принципи, завдання і методи.....	16
Висновки до I розділу.....	24
II. ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В ШКОЛІ: ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНЦЕПЦІЇ МИТРОПОЛИТА Андрія ШЕПТИЦЬКОГО...	28
2.1. Соціально-політичні фактори шкільних ініціатив митрополита Андрія Шептицького....	29
2.1.1. Сирітство, «діти вулиці»....	30
2.1.2. Нестача шкіл та педагогічних кадрів.....	33
2.1.3. Денаціоналізація дітей та молоді.....	34
2.1.4. Секуляризація школи.....	35
2.2. Погляди митрополита Андрія Шептицького на освіту і виховання...	36
2.2.1. Взаємодія школи та держави. Свобода школи....	36
2.2.2. Родина як модель організації шкільного виховного середовища... ..	40
2.2.3. Зміст освіти як виховний фактор....	42

Висновки до II розділу.....45

**Розділ III. СПОСОБИ ВЗАЄМОДІЇ РОДИНИ ТА ШКОЛИ У
ВИХОВАННІ ДИТИНИ З ПОГЛЯДУ МИТРОПОЛИТ Андрія
ШЕПТИЦЬКОГО... ..48**

3.1. Сучасна криза виховання в родині та школі: основні світоглядні
виклики.....48

3.2. Принцип усвідомленої та відповідальної свободи як основний
принцип виховання в родині та школі.....54

3.3. Точки взаємодії родини, школи та Церкви у виховному процесі... 56

Висновки до III розділу61

ВИСНОВКИ.....64

ДЖЕРЕЛА.....70

ЛІТЕРАТУРА.....73

ВСТУП

«Всемогучий Боже і Царю всесвіту, Спасителю наш, Ісусе Христе, що всім серцем любиш увесь людський рід і своїм безмежним промислом опікуєшся кожним народом зосібна! ... Заопікуйся його молоддю, щоб не тратила ласки святого Хрещення, щоб одержувала в родині й школі основне християнське виховання і виходила на пожиточних синів свого народу... Амінь»

**Андрей Шептицький,
«Молитва за Україну та український нарід»**

Виховання дитини – діяльність, спрямована на формування та розкриття її внутрішнього світу, плекання системи світоглядних цінностей і духовно-моральних орієнтирів, прищеплення навичок адекватної соціальної взаємодії тощо. Саме така свідома діяльність формує із природного оточення дитини те, що ми називаємо виховним середовищем. Прийнято вважати, що базовими, найвпливовішими факторами виховання дитини є родина та школа. Однак досвід показує, що і родина, і школа можуть не виконувати ролі виховного середовища, і тоді доводиться говорити про кризу родинного та шкільного виховання.

Іншою проблемою, що постає в цій сфері, є несуголосність, різноспрямованість виховних середовищ, у яких перебуває дитина, коли в родині їй прищеплюють одні поведінкові стереотипи та цінності, а в школі інші. Такий дисонанс також породжує виховну кризу і потребує осмислення й усунення.

Важливим є також питання прерогативи виховних середовищ у здійсненні впливу на дитину. Кому належить першість у виховній діяльності – родині чи школі? Чи повинні вони взаємодіяти? І якщо так, то яким чином?

Ці та інші пов'язані з вихованням дитини питання не втрачали актуальності в усі часи, а особливо в періоди трансформації суспільних систем, наприклад, під час переходу від тоталітаризму до демократії, і навпаки.

Тема виховання та взаємодії родини і школи в цьому процесі є особливо актуальною в контексті життя й діяльності предстоятеля УГКЦ митрополита **Андрея Шептицького** (1865–1944) – знаного мецената українського шкільництва, засновника й опікуна навчальних закладів та дитячо-юнацьких виховних організацій різного типу. Важливо зауважити, що період, у який владика Андрей здійснював опіку над ввіреною йому паствою, був часом кардинальних суспільних катастроф, які прямо впливали на тогочасне українське суспільство, родину і школу: з одного боку, дві світові війни, що породили небачену кількість дітей-сиріт, «дітей вулиці», які потребували організації їхнього виховання та навчання, а з іншого – кардинальний наступ матеріалістичного світогляду, який приніс із собою чужі й ворожі українському народові ідеї колективізму, атеїзму та денационалізації. Саме школа тоді ставала місцем агресивного впровадження цих ідеологічних засад, і митрополит розумів, що тільки виховання в родині могло протиставитися цьому наступу.

У своїх численних декретних та пастирських посланнях владика Андрей приділяє особливу увагу вихованню в родині та способам взаємодії родини та школи. Найвідомішими з них є, зокрема, пастирські послання *«Про подружжя і родину. Обов'язки батьків щодо виховання дітей»* (Крехів, 1902), *«Християнська школа для української молоді»* (Львів, 1938), *«Про виховання в родині»* (Львів, 1939 р.), декрети *«Про четверту Божу заповідь»* (Львів, 1941), *«Про виховання» та правила до декрету «Про виховання молоді»* (Львів, 1942) та ін.

Висловлені там міркування вкладаються в чітку педагогічну концепцію, основними ідеями якої є такі:

1. Виховання – це Богом установлений обов’язок батьків та їхнє природне право.

2. Школа – виховне середовище, яке має бути організоване за принципом родини; тут повинен панувати родинний дух солідарності та співпраці: учителя й учня, батьків і вчителів.

3. Школа повинна бути сферою активного впливу батьків, які визначатимуть напрямки розвитку своїх дітей [див.: 53].

4. Головне завдання виховання – плекання в дитині здатності до реалізації усвідомленої та відповідальної свободи.

Ці та інші погляди митрополита Андрея Шептицького є надзвичайно **актуальними** і на сьогодні навіть новаторськими та потребують докладного вивчення й застосування у сучасному житті, що, у свою чергу, зумовлює **актуальність праці**, присвяченої їх вивченню.

Розкриттю педагогічної концепції Андрея Шептицького, його бачення проблеми виховання в родині, а головне в освітньому середовищі, його ініціативи з організації освітніх проєктів і установ присвячено значна кількість публікацій українських авторів (серед них науковці, священники, семінаристи). Це, зокрема, серія статей О. М. Кекоша, який 2013 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Андрея Шептицького» [18–21], О.В. Огірка «Духовно-моральне виховання молоді в спадщині Андрея Шептицького» [36]; «Митрополит Андрей Шептицький – славетний педагог та меценат української освіти» [37], Н. Дуди «Митрополит Андрей – опікун та вихователь дітей та молоді» [13], О. Петріва «Засади християнського виховання молоді у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького» [41], А. Вихруща «Розумове виховання в педагогічній системі Андрея Шептицького (1914–1939 рр.)» [7], І. Ковальчука «Християнська сім’я в пастирських посланнях Андрея Шептицького» [23] та ін.

Окремо відзначимо опубліковане Комісією УГКЦ видання «Як виховувати дитину? Поради Митрополита Андрея Шептицького: з нагоди 150-річчя з дня народження» (Київ, 2015) [53], що є добіркою цитат із праць Митрополита, які стосуються проблем родинного та шкільного виховання.

Однак вивчення цих та інших праць показало, що більшість із них стосуються радше практичної діяльності Андрея Шептицького в галузі шкільництва, його освітніх проєктів та запропонованих ним засад організації освітньо-виховних закладів різного типу. Докладного аналізу «теоретичних» поглядів Владики, ступеню їх закорінення в традиційній християнській педагогіці, визначення його внеску в українську педагогічну думку досі не здійснено. Саме цьому присвячена запропонована праця, що також зумовлює її актуальність.

Мета дослідження – на основі церковних документів (декретів), пастирських послань і проповідей митрополита УГКЦ Андрея Шептицького висвітлити основні ідеї його педагогічної концепції, що стосуються виховання в родині та школі і принципів плідної взаємодії цих двох базових вихованих середовищ.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) шляхом опрацювання джерел виявити та систематизувати погляди митрополита Андрея Шептицького щодо процесу формування двох вихованих середовищ – родини та школи і принципів їх взаємодії;

2) дослідити, як позиція Митрополита в питаннях виховання корелює із основними засадами традиційної християнської педагогіки, що базується на євангельських заповідях;

3) узагальнити значення ідей митрополита Андрея для розвитку християнської педагогіки та української педагогічної думки;

4) вказати ті основні ідеї Митрополита, які є актуальною відповіддю на сучасні виклики, пов'язані з кризою виховання в родині та школі, спричинені не цілком адекватним розумінням місії цих двох окремих виховних середовищ.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс дослідницьких методів, зокрема аналіз і синтез наукових напрацювань, індукція і дедукція історико-педагогічного досвіду, систематизація і класифікація, узагальнення для формулювання висновків, особлива увага зверталася на біографічний метод (ідеться про систему виховання в родині самого Шептицького).

Предмет дослідження – церковні документи та проповіді митрополита Андрея Шептицького, що висвітлюють його педагогічну концепцію стосовно виховання дітей у родині та школі.

Об'єкт дослідження – основні аспекти педагогічної концепції митрополита Андрея, що стосуються виховання в родині й школі та принципів ефективної взаємодії зазначених виховних середовищ.

Джерела дослідження – церковні документи – декрети, пастирські послання та проповіді владики Андрея Шептицького, у яких порушено проблему виховання дитини в родині та школі, яких сформульовано бачення місії батьків та місії школи у плеканні людської особистості, а також містять прямі поради щодо взаємодії цих освітніх середовищ (див. Джерела). Тексти декретних і пастирських послань Митрополита Андрея опрацьовано за виданням: Андрей Шептицький. Пастирські послання. Том 1. Львів: Артос-Медиа, 2007. 1014 с.; Том 2. Львів: Артос-Медиа, 2009. 1244; Том 3. Львів: Артос-Медиа, 2010. 828 с.

З огляду на сказане, наша робота складається з трьох основних розділів:

I розділ «Виховання дитини в родині: основні положення педагогічної концепції митрополита Андрея Шептицького», у якому детально розглянуто

ідею виховання дитини батьками як продовження її народження, відповідального супроводу і наставлення, а також священного обов'язку й природного права батьків. Звернено особливу увагу та визначені Митрополитом особливості виховання дитини в родині (дух і атмосфера, внутрішня ієрархія, чесноти, які необхідно плекати, молитва як спосіб виховання та ін.).

II розділ «Виховання дитини в школі: принципи реформування школи в концепції митрополита Андрея Шептицького», у якому на основі пастирських послань Митрополита проаналізовано його бачення сутності освіти та основних завдань школи у виховному процесі; принципи взаємодії держави та школи; зміст освіти як виховний фактор та роль релігійного виховання; ідею школи як середовища, організованого за принципом родини, та школи як сфери активного впливу батьків і батьківсько-учительської співпраці.

У III розділі «Способи взаємодії родини та школи у вихованні дитини з погляду митрополита Андрея Шептицького» розглянуто основні аспекти сучасної кризи виховання в родині та школі, яким можна протиставити сформульований митрополитом Шептицьким принцип усвідомленої та відповідальної свободи як основний принцип виховання, а також окреслені ним точки взаємодії родини та школи.

I розділ. ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В РОДИНІ: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Найбільшу роль у вихованні дитини Андрей Шептицький відводив тим двом середовищам, у яких дитина при сприятливому розвитку її життєвого шляху проводить більшість власного часу і безпосереднього впливу з боку яких зазнає – це РОДИНА та ШКОЛА. Митрополит у своїх роздумах присвячує окреме місце кожному з цих середовищ та звертає увагу на необхідність і плідність їхньої взаємодії. Взаємозв'язок родини і школи, на думку владики Андрея, базується на їхній спільній функції – вони є місцем виховання, навчання і супроводу. Зрештою, родина мислиться ним у категоріях і термінах школи: так, родинну домівку митрополит називає «першою і найважливішою школою, в якій діти... мають навчитися любити Бога й людей». Натомість школу він радить організовувати за принципом родини.

1.1. Сутність виховання в розумінні Андрея Шептицького і християнська педагогіка

Виховний потенціал сучасної української родини став основним об'єктом дослідження науковців педагогічної галузі. Зусилля дослідників скеровані на вивчення та аналіз, зокрема, таких проблем: специфіка батьківсько-дитячих взаємин; ціннісні орієнтації батьків та їхній вплив на соціальний розвиток дітей; соціально-психологічні особливості виховання та соціалізація дитини в сім'ї; соціально-педагогічна робота з сім'єю та її перспективи тощо [27, с. 44].

Якою постає сучасна українська сім'я у світлі цих студій? Дослідження показують, що вона стикається насамперед із такими викликами:

- невизначеність і нестійкість ціннісних орієнтацій батьків, інших дорослих членів сімей; т. зв. аномія – психічний стан, коли старі ціннісні орієнтири та стереотипи поведінки, сформовані у старих суспільно-культурних обставинах (напр., за доби тоталітаризму, атеїзму), зруйновані, а нові ще не сформовані або формуються безсистемно й хаотично;

- визнання дорослими членами сімей пріоритетності матеріального забезпечення дітей перед їх духовним плеканням і супроводом чи взагалі відсутність всякого виховання;

- обмеженість часу спілкування батьків і дітей через суттєву завантаженість перших професійними обов'язками; соціальне сирітство через працю батьків далеко від дому та ін. [27, с. 44].

Ці та інші серйозні проблеми (низький рівень освіти, забезпеченості, асоціальна поведінка дорослих членів родини тощо) породили несприятливі для виховання дітей типи сімей, основними з яких, за визначенням науковців, є такі:

а) сім'ї, в яких духовні потреби мають другорядний характер (перевага матеріальних цінностей, споживацтво як життєвий ідеал; авторитарний стиль спілкування, відсутність зацікавленості з боку дорослих спільно проводити дозвілля з дітьми та ін.);

б) сім'ї з аморальним мікрокліматом та негативним впливом на розвиток дитини (висока конфліктність стосунків, антипедагогічне ставлення до дітей, нервовість у внутрішньосімейних стосунках; відсутність турботи про елементарні духовні та фізичні потреби дитини);

в) криміногенний тип сім'ї (внутрішні взаємини завдають значної шкоди духовному та фізичному здоров'ю дітей; залежності батьків, аморальний спосіб життя, несприятливі умови для виховання);

г) нейтральний вплив на дитину (т. зв. вільне виховання, діти найчастіше полишені самі на себе; відсутність всякої уваги до дітей через зосередженість на зароблянні грошей) [27, с. 46–47].

Зрештою, під тиском різноманітних ідеологічних віянь під загрозою опинилося саме існування інституту сім'ї. М. Антоненць перераховує такі негативні фактори наступу на сім'ю: «...консесуальне життя стає нормою, реєструються одностатеві шлюби, знівечена роль батька та матері у сім'ї, виховання дітей повністю перекладене на державні інстанції і, як наслідок, посилюється відчуження батьків від дітей» [2, с. 114]. На це вплинув лібералізм із його постулатом абсолютної свободи людини, що переросла у вседозволеність і заперечення будь-яких обмежень; індивідуалізм, який спричинив культ задоволення потреб кожної особистості, раціоналізм, що ставить під сумнів віру, мораль, норму; споживацтво, яке породило не тільки екологічну, але й гуманітарну кризу, та ін.

З огляду на сказане все більше науковців-педагогів роблять такий висновок: «Сьогодні як ніколи є актуальним донесення та впровадження у практику виховання в родині принципів християнської моралі» [Там само]. На тому самому наголошує і священник О. Петрів: «Криза духовності, родинно-сімейної сфери, знецінення базових моральних постулатів вимагають негайної корекції системи національного виховання та її переорієнтації у царину християнських моральних вартостей» [41, с. 278].

Руйнівні процеси, що призвели до такого сучасного стану української сім'ї, проявляли себе і в часи митрополита Андрея Шептицького. Саме тоді з перемогою у світі матеріалістичних ідеологічних течій розпочалося те, що о. С. Ярмусь влучно назвав «*дехристиянізацією людини*» [54, с. 17]. Наслідком цього процесу стало досягнення багатьма людьми *безрелігійної свободи*. Але звільнившись від

Бога та Його закону, людина втратила сенс життя. Тепер зусилля багатьох полягають у розпачливому пошуку життєвого сенсу – *релігійного сенсу* [Там само].

Тобто уже в часи служіння Андрея Шептицького сучасне йому суспільство й Церква зіткнулися з проявами та наслідками дехристиянізації людини, що на пряму відбивалися на моральному стані молодого покоління. Такими проявами були:

- атеїзм (згодом – войовничий атеїзм);
- матеріалізм;
- релігійний скептицизм (релігійні сумніви, охолодження віри);
- секуляризм, розцерковлення людини, що пропагувалися через школу, університети та державні засоби масової інформації [54, с. 15].

Зазначеному процесу потрібно було протиставити щось, що мало б цілком протилежний характер, – характер *християнізації*. Розумів це і митрополит Андрей Шептицький, тому його погляди на виховання базувалися на розумінні цього процесу як передусім християнізації підростаючого покоління.

Шукаючи витоків такого підходу, доцільно, на нашу думку, коротко згадати про основні принципи виховання у самій родині Шептицьких, де й сформувався майбутній митрополит.

1.2.Християнська педагогіка в батьківській родині митрополита Андрея Шептицького

У родині Шептицьких виховувалося п'ятеро дітей (двоє із семи синів померли, не досягнувши юнацького віку). Головним їх вихователем була мати Софія Фредро-Шептицька – людина високих християнських чеснот, яку приятель родини Станіслав Тарновський схарактеризував як «скристалізовану моральну досконалість» [процитовано за: 49]. Саме мати підтримувала спокійне, сповнене шляхетної поваги і взаєморозуміння подружнє життя з батьком родини Іваном

Шептицьким, яке, за свідченням сучасників, минало «без хмар і бурі, хоч і не без хрестів» [процитовано за: 49].

Свідчення про виховання в родині Шептицьких можна почерпнути з багатьох джерел, основними з яких для нас стали такі: Софія з Фредрів Шептицька «Молодість і покликання о. Романа Шептицького» (вступна стаття Д. Горняткевича) [51], К. Королевський Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944)» [24], «Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері» (Упор. Г. Меріям-Лужницький) [10].

Відомо, що Софія Шептицька надзвичайно любила своїх дітей; ставилась до них не лише з повагою, а навіть із пієтетом, бачачи в кожному велич і значущість. Між нею та дітьми існував міцний духовний зв'язок, розуміння, вона знала їхній духовний світ, тому що сама доклала чимало зусиль для його формування. Навіть коли сини подорослішали і досягли суспільного визнання, вона не переставала давати їм духовні настанови, ділилася власними духовними переживанням і тим виховувала. Невипадково митрополит Шептицький на сповнених релігійними роздумами листах матері після її смерті написав: «Мої благословенні реколекції» [49].

Внутрішній світ Софії Шептицької, її глибоку віру в Ісуса Христа і бажання сформувати таку віру у власних дітях відкривають також її досі не опубліковані листи до родички Ванди Островської. На підставі цих листів її син Казимир (майбутній блаженний УГКЦ Климентій Шептицький) написав спогади про матір «Для родини і молодих поколінь родини». У них він, зокрема, згадує таке:

Моя Матусенько, поміж дорогими пам'ятками, які залишилися після Тебе, однією з найдорожчих є образок, на якому зображений сидячий Господь Ісус, а великий тяжкий хрест лежить на правій стороні Його рамені. На образку є напис Твоєю рукою: «Його єдиного слухай, Йому єдиному будь послухний». Я почув Його слово, а тепер послухати Його бажаю якнайшвидше, і це є для мене найважливішим завданням – справою життя або смерті [процит. за: 49].

Вірність і відданість Божому Синові, абсолютна христоцентричність була найголовнішою ознакою материного виховання. Саме в наслідуванні Ісуса Христа Софія Шептицька вбачала найвищий моральний орієнтир, а порушення Його заповідей прирівнювала до духовної смерті [51, с. 73].

Крім того, мати сама давала приклад такого беззастережного слідування Христу, так що Климентій Шептицький прямо називав її святою: «Молодше покоління не знало Тебе, але повинно Тебе пізнати, бо коли мається у родині святу, то і її вплив, і знання про Неї, повинні переходити з покоління до покоління» [49].

Саме родина, в якій вихованням дітей опікувалася мати, сформувала глибоку релігійність майбутнього митрополита Андрея Шептицького. Як засвідчив його біограф о. К. Королевський, «змалку мати навчала його основних понять християнської віри... Одного дня після уроку ... почала розповідати про нашого Господа, коротко згадавши перед тим Його земне життя. Тільки почала щось говорити про Страсті христові і Розп'яття, як малий Роман дуже схвилювався, не в силі був стримати великих сліз – і мати була змушена змінити тему розмови, щоб не надто його тривожити» [24, с. 32].

Тут також майбутній митрополит усвідомив силу і необхідність постійної молитви – він буквально увібрав це усвідомлення з молоком матері. Як пише К. Королевський, «коли [А. Шептицький. – Л. С.] навчився писати, мати скрізь знаходила клаптики паперу з уривками молитов і тим чи іншим дитячим поясненням таїнств Великої Вервиці... Не вдалося дізнатися, де він роздобув свою першу вервицю, але фактом є те, що він часто молився на ній, їдучи верхом на коні разом зі своїм вчителем і своїм братом Юрієм... Змалку прислужував під час Літургії» [Там само].

Софія Шептицька сама навчала синів катехизму, біблійної історії, визначала коло їх читання. У листі до сина Казимира (Климентія) 1881 р. вона писала:

«Досить знайдеться тих, хто вас вчити буде мудрости людській – отожд справедливим буде, якщо голос Матері, який ви почуєте після Її смерті, буде говорити *про Бога і тільки про Бога...* Урочисто благословляю Тебе сьогодні як дитину і на довгі роки, які Тобі дасть Бог. Пам'ятай слова мої: *бережи душу, розум і серце Твоє*» [процит. за: 50].

Коли одного разу Софію Шептицьку спитали, що вона робила, щоб так шляхетно виховати синів, вона відповіла: «Я любила їх і старалася пізнати, яким кожний із них є. *Моя єдина система виховання – це «Богородице Діво».* Ніщо інше – лише «Богородице Діво». Хлопець добрий, чемний, вчиться, слухає, є здоровий – «Богородице Діво». І навпаки – хлопець зле робить лекції, є непослушний, доказує, наражується нанебезпечний випадок – знов «Богородице Діво» [цит. за: 49].

Отже, найважливішою рисою матері Шептицьких були святість життя і абсолютна відданість Христу, а найефективнішими методом виховання – власний приклад, адже дитина виховується наслідуючи батьків. Покладання на Божу милість та співдію у справі виховання дітей, неустанна материнська молитва в цьому наміренні – ще одні важливі методи її педагогічного підходу. Власне, підхід і плоди педагогіки Софії Шептицької, на думку кардинала Любомира Гузара та інших душпастирів УГКЦ, можуть бути навіть підставою для її беатифікації в майбутньому.

1.3. Погляди митрополита Андрія Шептицького на виховання: сутність, принципи, завдання і методи

Як можна побачити з усього сказаного, виховання в родині митрополита Андрія Шептицького базувалося на традиційних засадах **християнської педагогіки** – цілісної виховної системи, що базується на таких основних принципах:

- 1) принцип *теоцентричності* та *христоцентричності* (визначає ставлення до Бога);
- 2) принцип *еклезіоцентричності* (визначає ставлення до Церкви);
- 3) принцип *педоцентричності* (визначає ставлення до дитини);
- 4) принцип морально-педагогічного аскетизму (визначає ставлення вихователя до своєї діяльності) [39].

Послання митрополита Андрея Шептицького, які ми обрали для аналізу, дозволяють глибше зрозуміти окремі аспекти кожного з наведених вище принципів християнської педагогіки, побачити нові акценти, що їх запропонував владика Андрей, і таким чином розкрити суть його педагогічної концепції. Розглянемо їх докладніше.

I. Як відомо, **христоцентричність** християнської педагогіки полягає в тому, що вона будується на переконанні, що найвищим благом для людини є слідувати шляхом Ісуса Христа, вважати Його найвищим моральним ідеалом, дотримуватись євангельських заповідей як єдиного способу наблизитись до Христа [22, с. 50]. Шлях цей для Андрея Шептицького полягав конкретно у сповненні Христового заклику: *«Будьте святі, – Я-бо святий!»* (1 Петра 1, 15–16). Головним завданням виховання, на думку Андрея Шептицького, є плекання святості; а плодом виховання – *«святий громадянин Небес»*:

«...виховання прямує до вироблення всіх чеснот християнського життя. Для нас людина – це Божа дитина, яку треба виховувати на вірного і доброго слугу, на доброго сина Всевишнього Бога [...] Виховання має зробити з людини святого громадянина Небес, товариша ангелів і всіх святих у Небі» [Про виховання, с. 523].

Далі ми побачимо з роздумів митрополита, що принцип христоцентричності означає також і те, що Христос, якого в Євангелії називають Учителем, сам є важливим співучасником виховного процесу, здатним у містичний спосіб преобразити і зберегти душу дитини, направити її поведінку, спрямувати на шлях

праведності. Вихователю ж залишається лише вказати дитині на Особу Христа, привести її до Нього («Пустіть дітей приходити до Мене і не забороняйте їм; бо таких є Царство Боже» (Лк. 18, 16) [Про виховання, с. 523]. Така позиція, до речі, дуже перегукується із наведеним вище твердженням Софії Шептицької про те, що її найголовніший виховний метод – це «Богородице Діво», тобто покладання справи виховання в руки Творця.

Отже, виховання дитини для Андрея Шептицького – це насамперед зусилля, спрямовані на організацію її зустрічі з Ісусом Христом у якомога ранньому віці. Оскільки піддатливість і вразливість дитячої душі, не ослабленої гріхом, робить її особливо чутливою на дію Божої благодаті та полегшує досягнення нею справжньої святості [До Сестер Службниць, с. 618].

Особливо хочемо відзначити, що Андрей Шептицький говорить про, так би мовити, «непопулярний» шлях до святості. Адже у світі панує стереотип, що цей шлях обов'язково пролягає через гріх та покаєння, упадок і піднесення (пор. притчу про Блудного сина (Лк. 15, 11–32). У культурі людства (насамперед у літературі, живописі) витворився цілий культ «святих грішників». Справді, саме через гріх і щире розкаяння та постанову більше не грішити прийшли до Христа більшість людей, яких він зустрів на своєму шляху (Марія Магдалина, апостоли Матей і Павло, самарянка, блудниця та ін.). Однак про шлях збереження впродовж цілого життя починаючи з дитинства первісної незаплямованої чистоти згадують як про рідкісне, майже неможливе явище. Вважаючи недосяжною, таку мету часто-густо не ставлять перед собою не тільки батьки чи вихователі, а навіть і священники. Однак усупереч стереотипам митрополит Андрей Шептицький намагається «популяризувати» саме цей шлях і це явище, наголошуючи на тому, що людську душу важливо підхопити з самого народження і на дбайливих долонях буквально принести до Христа, пор.:

Втрата невинності є в житті християнина справжнім нещастям, зламом, під певним поглядом – нещастям невинним. Так, у повчаннях [...] проповідях, як і в сповідях, повторюємо, що є тільки дві дороги до спасіння: дорога невинності і дорога покаєння. Але в практиці вважаємо, що число людей, які спасаються дорогою невинності, таке незначне, що їхнє становище майже не береться до уваги в душпастирській праці. До всіх ставляться як до таких, що потребують покаєння, як до хворих у лікарні, а про здорових, які лікарні не потребують, майже не пам'ятають. З того народжується, може, у християн поняття, яке мимохіть, несвідомо приймають і діти: що неможливо жити, зберігаючи невинність хрещення, що упадок у важкий гріх – це доля кожної людини. Без порівняння кориснішим було б і для молоді, і для дорослих так поставити питання, що нормальною, звичайною, кожному Богом призначеною дорогою є дорога невинності, а дорога покаєння – надзвичайно тяжка, трудна для тих, що мали нещастя впасти в гріх» [Про виховання, с. 527].

Про те, якою важливою, справді основоположною чеснотою митрополит Андрей Шептицький вважав чистоту, невинність, можна судити з того, що в одному зі своїх декретів він прямо називає її «першим завданням виховання» [Про виховання, с. 526].

Принцип теоцентричності християнської педагогіки реалізується також через розуміння того, що Бог є Любов (1 Йо. 4, 8). І якщо Бога поставлено в центр цієї виховної системи, то вона повинна базуватися на Любові (*Бог є любов*, і хто перебуває в *любві*, той перебуває в Бозі, і *Бог* перебуває в ньому (1 Йо. 4, 8)). Саме тому християнську педагогіку називають «педагогікою любові» [39] і виділяють як окрему категорію т. зв. педагогічну любов, яку окреслюють як стійку, самовіддану і свідому прихильність педагога до вихованця, що ставить життєвою ціллю служіння дитинству та інтересам дітей [40]. Прикметно у цьому зв'язку, що й знані праці найвидатніших педагогів ХХ ст. так і називалися «Як любити дітей» [див.: 26; 47; 1 та ін.].

Андрей Шептицький також вважає любов основою виховання та його обов'язковою умовою, однак він закликає не плутати її з попустительством і вседозволеністю, які здатні лише розбестити дітей [Про виховання, с. 517]. Що більше – він наголошує на тому, що Божа любов являє себе через батьківську, що

любов батьків стає свідченням для дитини доброти і милості Творця, який є Любов'ю [Християнська родина, с. 21].

Принцип **еклезіоцентричності** полягає не лише в тому, що дитина повинна виховуватися як член Церкви, Христового Тіла, а й у тому, що таке її виховне середовище, як родина, має бути *домашньою малою Церквою*, володіти ознаками Церкви: бути освяченою благодаттю Святого Духа через Таїнство Подружжя; бути середовищем взаємної любові та любові до Бога; бути місцем спільної молитви і звучання Божого Слова.

Андрей Шептицький багато говорить про еклезіальний вимір родини. Її основою як ефективного виховного середовища, на думку митрополита, є бездоганне християнське подружжя, тому саме подружжю – освяченій Богом єдності чоловіка та жінки, він приділяє чимало уваги у своїх роздумах. Святість подружжя, як стверджує владика Андрей, уже сама собою стає джерелом благодаті для дітей, що в ньому прийдуть у світ; лише таке подружжя здатне народити «дітей безкінечної Божої гідності», яка дозволить згодом «царювати з Христом у Небі», пор.:

Родинне подружнє життя – безкінечно глибоке таїнство, що є образом Божої благодаті не тільки в єдності чоловіка та жінки, а й у дітях, що з тієї єдності родяться. Душа, що в Божій благодаті єднається з Богом, видає з себе, народжує неначе дітей безкінечної Божої гідності, якими є добрі діла християнського життя, що дають смертній і грішній людині право царювати з Христом у Небі [Четверта заповідь Божа, с. 457].

Далі він висловлює надзвичайно сильну думку: «Християнське подружжя – є в намірах Божих *засобом народження Святих*, а християнська родина – *школою тих Святих*» [Четверта заповідь Божа, с. 459]. Подібне висловлювання про родину як спільноту святих належить також блаженному Папі Івану Павлу II: «Важливо, щоб наступною етапом для спільноти осіб у сім'ї ставало перетворення на спільноту святих» [17].

Серед прямих виховних функцій родини як домашньої Церкви Андрей Шептицький називає проповідницьку, євангелізаційну, і першими, кому батьки мають передати власну віру, є їхні діти. Він називає батьків «першими проповідниками Бога для дитини», її «першими душпастирями», що проповідують Христа насамперед праведністю власної життєвої поведінки [Християнська родина, с. 18].

Християнство принесло у світ новий погляд на людину як образ і подобу Божу, і це надало християнському ідеалові виховання справді універсального характеру. Таким чином, **дитиноцентричність** християнської системи виховання полягає в тому, що дитина в ній розглядається як Богом дана особистість, яка має абсолютне право на особисту гідність та особистий розвиток [39]. Принцип дитиноцентричності в посланнях Андрея Шептицького розкривається в ставленні до дитини як насамперед «носія достоїнства Божої дитини» [Про виховання, с. 531]. Для Андрея Шептицького важливі така риса дитячої душі, як невинність, відкритість, податливість для будь-яких впливів із боку дорослих. Він порівнює душу дитини з чистим листком паперу, на якому можна вписати як гарні, так і огидні речі [Христ. школа для укр. молод, с. 431]. А це у свою чергу означає, що дуже важливу роль відіграє сама атмосфера і приклад середовища, який її виховує, і тому потрібно дбати насамперед про них, пор.:

Християнська атмосфера, серед якої дитина зростає, має базовий вплив на її розвиток. Тому душпастир повинен звертати велику увагу на те, щоби християнські родини давали дітям таку християнську атмосферу, і повинні робити все, що можуть, щоби християнську культуру родини підтримувати і зберігати від усякого зіпсуття. Кожна подробиця може мати важливе значення [...]все те, що свідчить про християнські засади життя [Про виховання, с. 529].

І нарешті останній із наведених вище принципів – **принцип морального аскетизму педагога** стосується тих, хто покликаний здійснювати виховну

діяльність. Він полягає в усвідомленні ними своєї місії – наслідувати Христа-Учителя.

Ідеал вихователя-наставника християнство осмислювало з часів Отців Церкви. Так, уже в III ст. Климент Олександрійський у своєму творі «Педагог» змальовується такий ідеал – це Ісус Христос, Логос. Наслідуючи Христа, на думку Климента, у вихованні потрібно вживати властивих Йому засобів педагогічного впливу на особистість дитини, якими є: прощення, терпіння, порада, настанова, докір, присоромлення, заборона, звинувачення, переконання, обурення, гнів, покарання. Климент наполягав на тому, що старозавітний принцип страху Христос замінив принципом любові. Про любов як основу виховання писали також інші Отці – Йоан Золотоустий, Василій Великий, блаженний Августин та ін. [39].

У контексті саме цього принципу Андрей Шептицький визначає відповідальних за виховання дитини – це батьки, що перегукується і з сучасним баченням родини як первісної і найважливішої виховної ланки. Він не втомлюється нагадувати, що, з одного боку, ніхто – ні держава, ні школа, ні різноманітні організації – не можуть відібрати у батьків їхнього природного права здійснювати виховний вплив на дітей, а з іншого – нагадує батькам про те, що виховання є їхнім прямим християнським обов'язком, сферою відповідальності перед Богом, тим, за що вони даватимуть звіт на останньому Божому Суді, те, чого не мають права уникати чи нехтувати, пор.:

Виховувати дітей – право і обов'язок батьків. Це зрозуміло, оскільки виховання є продовженням народження дитини. Той, хто привів дитину на світ, передусім повинен бути відповідальним за її виховання. Сама природа вимагає від батьків виконувати цей обов'язок» [Четверта заповідь Бога, с. 460].

Він називає батьківське виховання «продовженням народження дитини», указуючи тим на життєдайність батьківського виховного впливу. Привівши дітей

на світ для земного життя, своїм вихованням батьки ніби вдруге народжують їх для життя вічного. Це є дуже важливий акцент у баченні виховання А. Шептицьким, який би ми хотіли особливо відзначити. Крім того, як у фізичному народженні брали участь батько, мати і Бог Творець, так і у вихованні, «продовженні народження», мають бути задіяні всі ці три учасники, кожен із яких виконує свою неповторну роль:

- **батько** – уособлення Бога Отця, пор.: «Авторитет батька – це виразний образ авторитету Бога Творця, тому послух батькові має віддаватися «в Господі», тобто наче для Бога, як виконання Божого закону, з любові до того «Отця, що на Небі» [Четверта заповідь Божа, с. 459].

- **мати** – берегиня родинного життя, його святості і миру, мудра наставниця дітей, яка «може все осягнути у вихованні дітей. З її школи виходять герої, а як потреба – то й мученики» [Проповідь на Різдво Христове, с. 968].

Андрей Шептицький говорить про батьківський обов'язок виховання як про одинадцяту євангельську заповідь. Він переконаний, що відсутність виховних зусиль з боку батьків, їх недбайливість, намагання перекласти виховний вплив на інші середовища, поганий приклад поведінки, викривлені цінності і, як наслідок, гріховне падіння дітей є сферою їх прямої відповідальності [Про виховання, с. 517].

Проводячи дитину до святості той, хто здійснює виховання, досягає реалізації багатьох педагогічних завдань, найважливішими з яких, на думку, Андрея Шептицького є виховання: 1) моральних почуттів і рис (совісті, почуття обов'язку та відповідальності, свідомої громадянської позиції), 2) моральної позиції (здатності розрізняти добро і зло, проявляти емпатію, бути стійким перед життєвими випробуваннями), 3) моральної поведінки (готовності служити людям і

Батьківщині, працьовитості, розсудливості, слухняності) тощо [Про виховання, с. 520].

До найголовніших засоби батьківського виховання Андрей Шептицький зараховує такі:

- християнська атмосфера – дух середовища, яке базується на двох основних істинах: 1) що Бог є центром всього життя (Пс 56: 4–5) та 2) що Бог є Любов (1 Йо 4: 8):

Християнська атмосфера, серед якої дитина зростає, має базовий вплив на її розвиток. Тому душпастир повинен звертати велику увагу на те, щоби християнські родини давали дітям таку християнську атмосферу, і повинні робити все, що можуть, щоби християнську культуру родини підтримувати і зберігати від усякого зіпсуття» [Про виховання, с. 534];

- спільна молитва батьків і дітей, яка формуватиме в дітях відчуття спільноти, поєднаної спільною вірою та взаємним піклуванням про благо одне одного [Про виховання в родині, с. 10; Християнська родина, с. 32];

- участь у богослужіннях і Таїнстві Євхаристії, що не тільки оберігатиме чистоту і святість подружжя, праведність родини, а й даватиме батькам сили для плекання в дітях християнських чеснот [До вірних, с. 235].

Висновки до I розділу

Як показує аналіз декретних і пастирських послань митрополита Андроя Шептицького, що стосуються проблем виховання, найважливішими виховними середовищами він вважав родину та школу і наголошував на потребі їхньої взаємодії.

В умовах сучасної кризи родинного виховання, про який свідчать численні моніторингові дослідження проблем сім'ї та батьківсько-дитячих взаємин, погляди

митрополита Андрея, засновані на засадах християнської педагогіки, є особливо актуальними. Оскільки саме християнство з його баченням найвищої цінності людської гідності (людина як образ і подоба Божі), любові як найважливішого принципу взаємодії між індивідами, євангельськими моральними орієнтирами дозволяє вважати принципи християнської педагогіки ефективною платформою для подолання згаданої кризи. Адже якщо вважати цю кризу наслідком процесу дехристиянізації людства (за висловом о. С. Ярмуса), то протиставити їй можна лише таке виховання, яке стане новою християнізацією людини.

Основні традиційні засади християнської педагогіки: 1) тео- та христоцентричність, 2) еклезіоцентричність, 3) дитиноцентричність та 4) принцип морально-педагогічного аскетизму – набули у роздумах Андрея Шептицького нових цікавих акцентів, які ми намагалися розкрити, аналізуючи його послання.

Так принцип христоцентричності педагогіки полягає в тому, що вона будується на переконанні, що найвищим благом для людини є слідувати шляхом Ісуса Христа, вважати Його найвищим моральним ідеалом, дотримуватись євангельських заповідей як єдиного способу наблизитись до Христа. Для Андрея Шептицького він полягав конкретно у сповненні Христового заклику: *«Будьте святі, – Я-бо святий!»* (1 Петра 1, 15–16). Головним завданням виховання, на його думку, є плекання святості; а плодом виховання – *«святий громадянин Небес»*.

Важливо зауважити, що митрополит на відміну від стереотипного уявлення про чи не єдиний шлях до святості як падіння в гріх і піднесення з гріха через покаєння наполегливо вказує на такий важкий шлях, як збереження з дитинства природної невинності і чистоти. Мало того, плекання невинності і чистоти в дітях та молоді він називає першим завданням виховання.

Принцип христоцентричності у Андрея Шептицького означає також і те, що Христос сам є важливим співучасником виховного процесу, і вихователю ж залишається лише вказати дитині на Особу Христа, привести її до Нього.

Принцип еклезіоцентричності у Андрея Шептицького полягає в тому, таке її виховне середовище, як родина, має являти собою домашню малу Церкву. Особливу увагу він приділяє святості подружжя, що, на його думку, є «засобом народження святих», тоді як родину він вважає «школою виховання святих» [Четверта заповідь Божа, с. 459] .

У контексті дитиноцентричного принципу Андрей Шептицький мислить дитину як «носія гідності Божої дитини». Вважаючи її найбільш податливою на вплив родинної атмосфери та життєвого прикладу батьків, він закликає останніх докладати найбільше зусиль для формування сприятливої атмосфери й дотримання такої поведінки, що стане зразком християнського поводження.

Говорячи про тих, хто покликаний здійснювати виховний вплив (морально-аскетичний принцип педагогіки), Андрей Шептицький вказує на батьків як на тих, для кого виховання дитини є беззаперечним природним правом і прямим християнським обов'язком.

Митрополит висловлює цікаву думку про те, що виховання є «продовженням народження дитини» – народження для вічного життя й царювання в Небесному Царстві.

Отже, основними виховними факторами в родині, на думку Андрея Шептицького, є:

- святість християнського подружжя та християнської родини як середовища народження і виховання дітей;
- родина – мала Церква (участь у Таїнстві Євхаристії, щоденна спільна молитва і читання Святого Письма);
- безумовна любов і прийняття дитини;

- родинна ієрархія за прикладом Пресвятої Тройці – батько як уособлення Бога Отця (авторитет, відповідальне піклування за всіх членів сім'ї); мати – приклад Божої любові і прийняття.

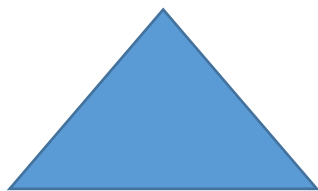
Розділ II. ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В ШКОЛІ: ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНЦЕПЦІЇ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Другим за важливістю впливу на особистість дитини виховним середовищем після родини є школа, яка одночасно виступає також освітнім середовищем зі своїми функціями, завданнями та методами. Тут дитина не лише здобуває освіту, задіюючи пізнавальний потенціал, а й уперше опиняється поза родиною, вступає у новий мікросоціум – т. зв. педагогічну спільноту, окремою ланкою якої є школа. Дитина опиняється в новій структурі відносин, перед нею постають невідомі їй раніше завдання й виклики, і успішність її перебування в новому середовищі залежить від того, наскільки успішною та послідовною буде взаємодія між родиною та школою. Як справедливо зауважує О. Писарчук, виховним потенціалом освітньо-розвивального середовища школи є *«педагогічний феномен зустрічі та взаємодії школяра з новим оточенням, новими ціннісними установками, типами взаємодії, у результаті чого відбувається їх осмислення, пізнання та прийняття»* [42, с. 22].

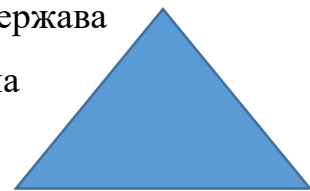
Крім указаного аспекту, шкільне виховне середовище, яке є інституціональним, породжує ще два типи відносин: «школа – родина (батьки)», а також «держава – школа – родина».

Отже, школа як виховне середовище має таку структуру:

Педагоги
Батьки
Діти

Держава
Школа
Батьки

Функціонування сучасного освітньо-виховного середовища в Україні є реалізацією прав і свобод указаних вище суб'єктів педагогічного процесу, серед яких:

1) **право на освіту** – одне із найважливіших соціальних прав людини, що закладає умови для його розвитку як особистості і для розвитку суспільства в цілому. Саме тому вказівку на право на освіту містять найважливіші законодавчі документи всесвітнього рівня;

2) **академічна (педагогічна) свобода**, яка передбачає право педагога навчати свого предмету так, як він вважає за потрібне; академічна свобода є продовженням права на свободу слова, думки та совісті;

3) **право батьків на вибір** виду освіти для своїх дітей відповідно до власних переконань. 26 стаття Загальної декларації прав людини проголошує право на освіту для всіх і вказує на права батьків як представників дитини: «Кожна людина має право на освіту... Освіта має бути спрямована на повний розвиток особистості людини і в посиленні поваги до прав людини та основним свободам... Батьки мають першочергове право вибирати вид освіти для своїх дітей» [14].

Погляди митрополита Андрея Шептицького на вказані проблеми, а також його практична діяльність не в останню чергу були продиктовані соціально-політичним контекстом епохи, в яку він жив, тому насамперед розглянемо цей контекст.

2.1. Соціально-політичні фактори шкільних ініціатив митрополита Андрея Шептицького

Якщо шукати духовних прецедентів діяльності та ідей митрополита Андрея, то найближчими паралелями в історії християнства, на думку о. О. Петріва, є св. Василій Великий (329–379), архієпископ Кесарії Каппадокійської, який був основоположником християнської системи виховання, засновником перших шкіл,

сиротинців, лікарень, притулків, що будувались при монастирях, де здійснювалось навчання й опіка над тими, хто цього потребував [41, с. 202]. Другим натхненником справ митрополита був св. Йоан Золотоустий (344–407), відомий вислів якого «Немає жодного вищого мистецтва, ніж мистецтво виховання», став гаслом усієї діяльності Андрея Шептицького, який уважав християнське виховання більшим добром, ніж усе добро світу, від якого напряму залежить майбутнє суспільства та нації.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) – один із найсмертоносніших воєнних конфліктів в історії людства, в епіцентрі якого опинилася вся Україна, а найбільше постраждали Галичина й Буковина, через які проходила лінія фронту, спричинила низку серйозних суспільних проблем, безпосередньо пов'язаних із освітою та вихованням. Це насамперед сирітство, нестача педагогічних кадрів, агресивна денационалізація дітей та молоді, матеріалістичні та псевдоліберальні ідеології.

2.1.1. Сирітство, «діти вулиці». Проблема збільшення кількості дітей-сиріт ставила перед тогочасним галицьким суспільством завдання забезпечення їх необхідною опікою, у тому числі виховною. Як свідчать листи митрополита Андрея до Папи Римського Бенедикта XV та конгресу США, станом на 1920 р. у Галичині нараховувалося понад 20 000 дітей-сиріт [48]. Зрозуміло, що наявні на той час сиротинці не могли охопити всіх тих, хто цього потребував. Натомість, на думку митрополита, саме громада повинна була взяти на себе обов'язок забезпечення для дітей сиріт повноцінного виховання та піклування («Ні одна дитина української нації не може і не сміє пропасти! Де нема родичів, там опікується вся українська громада» [цит. за: 13, с. 141]. Серйозним наслідком сирітства було таке явище, як «діти вулиці», для яких вулиця стала рідною домівкою і визначала їх виховання. На негативний вплив на дітей та юнацтво вуличного середовища як надзвичайно важливу соціальну проблему указував один

із членів спеціально створеного в той час Крайового товариства охорони дітей і сиріт о. В. Лициняк:

Віддані впливу вулиці і ростуть самі дико, і з них є відтак суспільне шумовиння, котрого приходиться нам тяжко соромити, або попадають під чужі впливи і пропадають для своєї народности [...]. Прецінь ясна річ, що в кучі виховується тільки пацятко, в стайні худоба, а на вулиці злодій... треба чувати над життям дитини від перших хвиль її життя, а тоді і тільки тоді матиме суспільство право до серця тої дитини [цит. за: 34, с. 161].

Тому після повернення з російського заслання 1917 р. митрополит Андрей Шептицький сам долучився до створення Товариства «Захист» у Львові та формулювання його статуту, який, зокрема, визначав таку мету:

Основання домів для сиріт, щоби через поміщенє в них сиріт під проводом укваліфікованих сил дати дітям старанне релігійно-моральне вихованє в українському дусі, а через шкільну науку зглядно фахове виобранє їх в ремеслі, промислі, торгівлі, або других практичних заводах забезпечити їм будучність [цит. за: 34, с. 161].

Відтак з ініціативи Андрея Шептицького при жіночих та чоловічих монастирях ГКЦ були засновані т. зв. захоронки (сиротинці), зокрема Українська захоронка у с. Залуква, якою опікувались сестри Пресвятої Родини; сиротинець у с. Зарваниця та Унівський Захист під опікою отців студитів, притулок для дівчат на вулиці Бічній Стрийській у Львові, який утримували сестри Милосердя св. Вінкентія. На вул. Потоцького, 104 у Львові Андрей Шептицький придбав великий будинок сестрам-василіянкам для заснування сиротинця [13, с. 41]. Станом на 1931 р. ГКЦ утримувала вже 18 (за іншими даними – 20) дитячих «захистів» [34, с. 161].

Уважаючи фінансування створення сиротинців та шкіл не «видатками, а інвестиціями в майбутнє українського народу», митрополит Андрей розпочав збір коштів для придбання земель, будівель та майна для майбутніх притулків. Із цією метою 1917 р. в Галичині оголошено всенародний збір коштів (т. зв. «пожертви

любові») на підтримку фонду «Захист ім. митрополита Андрея Шептицького», у який митрополит інвестував сам і був його головним фундатором та президентом [13, с. 141].

Основним завданням сиротинців було дати своїм вихованцям посправжньому родинну опіку та супровід. Яскравим свідченням цього є листи, що їх писали митрополитові мешканці притулків, які називали його «Таточком»:

Найдорочжій Таточку! Прошу приїхати до нас, бо я ще Таточка ніколи не бачила. Я сего року перший рік у приюті, і всі товаришки говорять, що мають Таточка у Львові, і я лише слухаю та думаю собі: а ну як Таточко приїде, чи схоче він взяти за свою дитину? Бо вже кілька літ, як помер мій рідний Тато, і тепер не маю нікого» [цит. за: 48].

Сам митрополит часто говорив про важку працю сестер-виховательок, зусилля яких були спрямовані насамперед на зцілення психічних травм дітей, спричинених втратою батьків. Крім того, ішлося також про виховання соціальних сиріт – дітей, які мали батьків, але з огляду на різні життєві обставини були позбавлені їхньої опіки: «Діти, що їх примістили ми по сиротинцях, є часами такі пригноблені трагедією їх життя, що сестри, котрі є якби *матерями для дітей*, мусять не раз місяцями працювати, щоб викликати усміх тих маленьких... Діти, що мають своїх матерів та вітців, ведуть життя не на багато ліпше, чим сироти» [Там само].

Захоронки, як і традиційні галицькі народні школи того часу, дотримувалися таких напрямків виховання: 1) *релігійне виховання*, що передбачало молитву, участь у богослужіннях, катехитичні бесіди, оповідання, поезії та пісні відповідно до свят літургійного року; 2) *моральне виховання* – вироблення позитивних навичок, товариських відносин з іншими, плекання моральних чеснот; 3) *національне виховання* – формування національної свідомості, патріотизму, любові до рідної мови й традицій; 4) *інтелектуальне виховання* – розвиток пізнавальних здібностей дитини, уміння мислити, заглиблюватись у суть предметів та явищ,

плекання любові до краси, розвиток естетичних почуттів; 5) *фізичне виховання* здійснювалось через активність дітей у дихальних вправах, гімнастиці, танцях, іграх, прогулянках на свіжому повітрі, через ручну працю. Особлива увага зверталася на особисту та спільну гігієну; 6) організація дозвілля через участь вихователів в іграх разом із дітьми [29].

2.1.2. Нестача шкіл та педагогічних кадрів

Як ми вже зазначали, другою серйозною проблемою була нестача педагогічних кадрів для українських шкіл, а також брак самих шкіл і навчальних закладів, які б готували вчителів. Упродовж 1914–1921 рр. у Галичині було знищено понад 800 українських шкіл; значна частина педагогів унаслідок воєнних дій стали інвалідами, багато з них емігрували; велику кількість педагогів польська влада не допускала до викладання як неблагонадійних [45, с. 99; 8, с. 130].

У таких умовах ініціативи митрополита Андрея стосувалися цілого освітнього комплексу, що охоплював підготовку та формацію педагогічних кадрів, організацію освітньо-виховного процесу, організацію дозвілля дітей та молоді. Це передбачало створення таких установ:

- учительські семінарії;
 - сиротинці (захоронки для сиріт);
 - приватні школи та дошкільні заклади (садочки);
 - дитячо-юнацькі й молодіжні організації (вакаційні оселі, літниця, спортивні організації на зразок «Сокіл», «Січ», патріотичні організації – «Пласт»)
- [13; 20; 8].

Андрей Шептицький розвивав народну та середню освіту, фінансував школи, гімназії та професійні бурси. Купував приміщення для закладів освітнього товариства «Рідна школа», опікувався українською дівочою гімназією сестер-василіянок, збудував у Львові бурсу на 120 учнів [46, с. 65]. Будучи членом Палати

вельмож австрійського парламенту (1901–1914), віце-маршалком Галицького крайового сейму (1901–1914), він послідовно обстоював у них справи народної освіти, соціального захисту знедолених та українсько-польського порозуміння в сеймі. Митрополит заохочував греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії до участі в народному просвітницькому русі, підтримуючи освітні товариства «Рідна школа» та «Просвіта» [34, с. 163].

2.1.3. Денаціоналізація дітей та молоді

Значною перешкодою для розвитку українського шкільництва була також політика польського уряду Галичини в період після Першої світової війни. Так, незважаючи на те, що Ризький договір 1921 р. передбачав збереження рівноправності всіх національностей і права на розвиток українцями рідної мови, культури та освіти, ці правові гарантії насправді ніколи не дотримувалися, а після офіційного визнання анексії Польщею Східної Галичини українські навчальні заклади почали підпорядковуватися польському міністерству освіти, яке виразно заявляло, що «всі школи, як публічні, так і приватні, на території Речі Посполитої Польської є в тісному розумінні цього слова польськими школами. Про інші школи, які не відповідають ідеї польської державності, не може бути й мови» [цит. за: 8, с. 131]. Денаціоналізаторська політика польського уряду в ці роки полягала також у тому, що закривалися всі українські навчальні заклади, які займалися підготовкою учителів, а всі державні школи стали польськими.

Завдання із запобігання денаціоналізації українських дітей та молоді Андрей Шептицький покладав насамперед на приватні школи (т. зв. приватне народне семикласове шкільництво), що могли зберігати певну автономію в умовах несприятливою для українців державної політики в галузі освіти. Такими школами опікувалися переважно сестри-василіянки і товариство «Рідна школа» [20, с. 56]. (У Львові, зокрема, функціонували Рідна школа імені князя Льва на Личакові,

Школа імені Бориса Грінченка на Святоюрській горі. Зауважимо при цьому, що польський уряд ніколи не переставав перешкоджати утворенню українських приватних шкіл (таких у Галичини було лише 31) [8, с. 132].

2.1.4. Секуляризація школи

Епоху Андрея Шептицького з погляду панівної на той час ідеології та ролі Церкви в суспільстві М. Маринович схарактеризував так: «Формується новий матеріалістичний світогляд, який ставав до того ж щораз більш атеїстичним. Модними стають соціалістичні ідеї, які, здавалося б, мають відповіді на всі тодішні проблеми. Відтак духовна атмосфера стрімко секуляризувалася, а Церква втрачала вплив і почала видаватись ретроградною. Вона не встигала за швидкими суспільними змінами і займала оборонну позицію, закликаючи лише дотримуватися освяченої часом традиції» [32].

Ідеї матеріалізму та псевдолібералізму (абсолютної свободи людини), надзвичайно популярні в кінці XIX – на початку XX ст., породили зокрема й ідею відокремлення школи від Церкви. Уважаючи школу державною інституцією, держава намагалася цілковито підпорядкувати її собі. Крім того, релігійна ідентичність галицьких греко-католиків у вказану епоху значною мірою була тотожна їхній національній ідентичності як українців, тому релігійна нейтральність школи певним чином сприяла також денаціоналізації школярів.

Досягнення «релігійної нейтральності» в освіті часів Андрея Шептицького полягало в поступовому усуненні релігійного напрямку шкільного виховання, а отже, у викоріненні християнського світогляду з властивим йому уявленням про абсолютний характер моральних постанов Бога Творця з системи освіти і з суспільного життя як такого.

Згодом, у радянський період, місце релігійно нейтральної освіти посіла атеїстична освіта, яка стала безальтернативною і монопольною як нібито релігійно

нейтральна. Як слушно зауважує з цього приводу С. Головін, і до сьогодні наслідки відокремлення Церкви від школи та ототожнення атеїстичної віри з релігійною нейтральністю полягають в тому, що привілей на вираження своїх переконань мають лише атеїсти, а громадяни-християни позбавлені такого права [9].

2.2. Погляди митрополита Андрея Шептицького на освіту і виховання

2.2.1. Взаємодія школи та держави. Свобода школи

Першою проблемою, яка потребувала осмислення в окреслених вище обставинах, було питання взаємодії школи та держави. Саме в ХІХ ст., коли провідні держави світу почали набувати тоталітарних ознак (промовисто цю епоху характеризує вислів німецького філософа Гегеля «Держава – це Бог»), був закладений також ідеологічний фундамент тоталітарної освіти, що у різний спосіб реалізовувався упродовж наступних ХХ і ХХІ ст. У відомій фразі Отто фон Бісмарка (1865–1890): «Душа дитини як віск. Тому той, хто керує школою, керує майбутнім країни» – ідеться про можливість регулювання суспільної свідомості через виховання, що відкриває шлях для використання школи як політичної зброї, або, як свого часу заявляли прихильники комунізму, «зброї [комуністичного] переродження суспільства». Завданням школи в таких умовах є насамперед пропаганда (часто агресивна) вигідних для держави ідеологій, тому контроль над школою стає важливою державно-політичною справою.

Прикметно, що, як ми зауважували вище, із воском душу дитини порівнював також Андрей Шептицький: «Душа дитини – м'якенький віск, з якого можна зліпити все», – писав він. Однак митрополит говорив не про відкритість дитячої душі до маніпулятивних технологій із свідомістю й поведінкою, закликаючи цим

користуватися, а вказував на її беззахисність та надзвичайну вразливість перед тим чи іншим впливом дорослих [О подружестві і родині, с. 381].

Як ми вже зауважували вище, відокремлення Церкви від держави та проголошення школи державною інституцією автоматично виводило її з-під впливу Церкви. Позиція митрополита Андрея Шептицького базується насамперед на переконанні, що контроль і вплив держави не може і не повинен безоглядно та безальтернативно поширюватися на шкільне виховне середовище. У чомусь випереджуючи свій час, він говорить про демократичні засади взаємодії держави та школи, критикуючи тоталітарні принципи. Завданням держави, на його думку, є забезпечення і захист прав суб'єктів педагогічного процесу, а не пряме втручання в нього: *«Свобода школи, тобто незалежність її від впливу держави, є одним із найважливіших постулатів громадянського суспільства. Суспільства, що вміє захистити себе від задумів державної влади, яка часто присвоює собі повне право втручатися в усі ділянки життя громадян»* [Четверта заповідь Божа, с. 456].

Пріоритет у визначенні напрямків шкільного виховання, його змісту та методів має належати батькам дитини як її природним вихователям. Натомість керування державою освітнім і виховним процесами без діалогу й співпраці з батьками Андрей Шептицький вважає грубим порушенням батьківських прав [Четверта заповідь Божа, с. 456].

Митрополит наполягає на тому, що школа не може бути інструментом ідеологічних маніпуляцій, вона не повинна бути місцем, де у свідомості дитини формуватиметься вірність панівному режимові і лояльність до тих його проявів, які порушують морально-етичні засади розвитку людського суспільства загалом і кожного його члена зокрема:

«Може бути дивним, що дуже багато політиків [...] недостатньо цінують свободу школи. У цьому винною є ліберальна система, адже вона домагалася всіх свобод і нехтувала найважливішою. Мабуть, нехтувала свідомо, вважаючи школу за посередника, який може всім

громадянам нав'язати псевдоліберальні принципи і успішно відібрати від Церкви вплив на школу» [Четверту заповідь Божа, с. 456].

Свобода школи для Андрея Шептицького нерозривно пов'язана зі свободою особистості, яку він трактує як найвищу цінність, виходячи з християнського розуміння її природи. Для нього свобода – це Божий дар, який неможливо відібрати чи скасувати, тому що людина створена за образом і подобою Божими, і дар свободи є однією з ознак її богоподібності, а отже, її сутнісною, екзистенційною ознакою. Свобода у християнстві, відповідно до вчення Отців Церкви, має два аспекти:

- *свобода особистості* – закладена Богом *здатність* особистості свідомо робити вибір, виходячи не із зовнішнього примусу, а із потреб власного «я»;

- *природна свобода* – *можливість* безперешкодно реалізувати свій вільний особистий вибір, адже «Господь є Дух; а де Дух Господній, там свобода» (2 Кор. 3: 17) [31, с. 112–113].

Отже, актуальна для Андрея Шептицького структура «свобода учня – свобода вчителя – свобода школи» (свобода як здатність) напряму залежить від четвертого компонента – освітньої політики держави, зорієнтованої на саму цінність свободи, її плекання (свобода як можливість). Тому завданням держави, на думку митрополита, має бути забезпечення необхідних умов для повноцінної реалізації свободи особистості в її базових ідентичностях – релігійній та національній:

Держава – це організація людей, яка має на меті зберігати і охороняти свободу, давати можливість розвитку свободи, припиняти злочини і насильства, які є перешкодою свободи [...] Держава не може впливати на розвиток дитини, викривляючи та спотворюючи його, не може діяти проти традиції, проти вільного розвитку суспільних сил. Держава може про це все піклуватися, але не може цього нав'язувати; не може спотворювати або забирати волю, бо це суперечить принципам природного права і моральності» [Четверта заповідь Божа, с. 459].

Митрополит Андрей Шептицький звертає увагу й на те, що існує також породжена гріхопадінням людини *гріховна свобода* – прагнення й можливість безперешкодно задовольняти гріховні бажання [31, с. 113]. Ідеологічний фон сучасного митрополитові суспільства – матеріалістичні ідеї, соціалізм, згодом комунізм породжені ними секуляризація суспільства й атеїзм – був проявом помилково потрактованої свободи особистості: прагнучи до звільнення від соціальної несправедливості й рабства, від усякого гніту, людина почала вважати рабством свої відносини з Богом як творіння з Творцем. У пастирському посланні «О квестії соціальній» Митрополит дуже точно окреслює таку підміну понять на рівні держави: «Після усунення Бога і Його закону на що ж можна було сперти державну власть, як не на всемогучість множення і на тих, що в імені тієї більшості говорили з тою перевагою, яку дає сила. Така матеріалістична доктрина всякий авторитет у державі спирає його на brutальну силу маси і більшості» [О квестії соціальній].

Порушене митрополитом А. Шептицьким питання про принципи взаємодії держави та школи є надзвичайно актуальним у сучасному контексті. Адже, згідно з українським законодавством, саме держава є основним замовником освітньої системи, її куратором та бенефіціаром, що підтверджує Закон України про освіту, прийнятий 2017 р., який містить таке формулювання: «*Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави*» [16].

Прикметно при цьому, що у визначенні мети освіти Закон вказує також виховні (а не лише освітні) завдання, пор.:

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян,

які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [Там само].

Документ демонструє розуміння освітнього процесу як комплексу, що охоплює навчання, виховання та розвиток. Сьогоднішня реформа школи, засади якої задекларовані в Концепції нової української школи (НУШ) (2016), базується на цінностях демократії та прав людини. Першочерговими завданнями реформи є засади, про які, власне, говорив митрополит Андрей Шептицький: шкільна автономія, педагогіка партнерства, виховання на загальнолюдських цінностях, плекання української ідентичності [11].

2.2.2. Родина як модель організації шкільного виховного середовища

Митрополит Андрей Шептицький вважав родину клітиною, «з яких складається цілий організм, що його називаємо народом» [Як будувати рідну хату?, с. 5]. Для нього родина – це досконала модель суспільства, самостійна, незалежна і самодостатня структурована одиниця («в собі совершенна, повна, цілковита суспільність, котрою управляє самостійна власть, се є власть вітцівська» [О квестії соціальной]). Уважаючи виховання дитини прямим обов'язком і сферою відповідальності батьків, митрополит Андрей називає родину первинним і найважливішим виховним середовищем, який має поширювати свої принципи на всі інші.

Тому говорячи про шкільне виховання, він не протиставляє його родинному, не трактує школу й родину як два відмінних, ізольованих у собі середовища. Приділивши чимало уваги виховному середовищу родини, принципам її гармонійного розвитку та життєдіяльності, він стверджує, що школа має бути організована так само. Він прямо вказує на модель організації шкільного

середовища – родина, з її атмосферою любові та прийняття, дбайливого до всіх сторін особистості дитини батьківського супроводу, природною ієрархією суб'єктів і, головне – Богом на чолі та всіма ознаками вказаного пріоритету: молитва, Боже Слово, таїнства. Атмосфера школи, на думку Андрея Шептицького, має наслідувати атмосферу родинного дому, тут повинен панувати дух довіри й безпосередності. Для педагога ідеалом повинен брати собі за взірець позитивний образ батька родини.

Другий аспект проблеми «родина та школа» полягає у визначенні ролі батьків в освітньо-виховному процесі. Як на негативний фактор Андрей Шептицький указує на те, що батьки позбавлені права будь-якого втручання і впливу на них:

У наш час труднощі збільшуються, тому що родина не має на виховання дітей того впливу, який їй належить. Цей вплив відбирають у неї обставини життя, школа і ситуація, коли діти є наче рослинки, пересажені в інший ґрунт. Адже часто вони виходять із середовища родини і мусять самостійно торувати собі дорогу життя [Про виховання, с. 518].

Як про пряме завдання Церкви він говорить про необхідність указувати батькам на їхні права і обов'язки в галузі освіти: «Душпастирі часто мусять переконувати батьків, що школа, як інституція, яка виховує їх дітей, повинна залежати від них» [Четверта заповідь Божа, с. 461].

Сьогодні подолання сформованого майже століттям радянської дійсності відчуження між школою та родиною лежить в основі концепції сучасної модернізації школи. Найважливішим рушійним фактором виховання сьогодні визнається педагогічний союз батьків та вчителів – т. зв. педагогіка партнерства. Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ століття)» (1994) стверджує, що «в основу національного виховання мають бути покладені принципи єдності сім'ї і школи, наступності і єдності поколінь. Школа має продовжувати родинно-сімейне виховання, працювати в тісному контакті з

батьками, налагоджувати взаємозв'язок між школою й родиною, бо це основа, передумова підвищення активності навчання та виховання» [56, с. 34].

Однак підхід Андрея Шептицького видається ще глобальнішим: він говорить про право батьків визначати зміст освіти, а також програму та методи навчання й зокрема роль релігійного виховання у ній: «Батьки повинні дбати про те, щоб їхні діти отримували релігійне виховання. Також вони повинні вимагати цього від усіх органів влади, які керують державним шкільництвом» [Четверта заповідь Божа, с. 461].

2.2.3. Зміст освіти як виховний фактор

Як зауважує дослідниця шкільної народної освіти в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. А. Вараниця, тогочасний шкільний виховний ідеал включав чотири складові: релігійну, національну, гендерну і громадянську. Християнство було його етичною основою, тому поняття *морального й релігійного виховання* сприймалися як синонімічні. Учень у результаті педагогічного впливу шкільного середовища мав стати справжнім християнином із відповідними ціннісними орієнтирами та рисами [4, с. 123].

Національний аспект шкільного виховання передбачав формування таких якостей, як патріотизм, любов до свого народу, повага до інших народів, мов і традицій. *Гендерний аспект* полягав у вихованні дитини відповідно до її майбутніх статевих ролей: хлопці мали ставати самостійними, активними, відповідальними, а дівчата – терплячими, шанобливими та скромними. *Громадянський аспект* співвідносився з важливим для тогочасного суспільства ідеалом громадянина – освіченого, мислячого, але лояльного до держави та влади. Таким чином, зауважує дослідниця, «ідеалом виховання стала людина релігійна, з почуттям патріотизму,

характер якої відповідав би її гендерній ролі, освічена та лояльна до влади» [Там само].

Андрей Шептицький цілковито підтримує такий традиційний підхід, однак в обставинах свого часу він постійно акцентує на важливості найбільш загрожених аспектів – релігійного й національного, вважаючи, що завданням школи є, образно кажучи, виховання осіб із «подвійним громадянством»: «громадянина Царства Божого» та водночас «громадянина вітчизни» [Четверта заповідь Божа, с. 456]. При цьому саме релігійному вихованню він надає значення базового, основного.

У визначальному для епохи А. Шептицького протиборстві двох протилежних собі крайніх ідеологій – ідеалізму та матеріалізму – він вбачає у вихованні релігійного світогляду і поведінки єдиний шлях до досягнення виховних завдань:

Думаю, що одною з найважливіших справ є плекання в молоді високих ідеалів. Виховання, яке даємо, повинно виробляти героїв, бодай так, щоб деякі з вихованих Церквою стали великими християнами. Можна і треба плекати різні великі ідеали: ідеал наукової праці, ідеал витривалості, послідовної та ідейної праці для родини і для народу [...] тощо. Але кожній молодій людині безумовно потрібний ідеал бути добрим, а то й великим християнином [...] молодь мусить зрозуміти, що від цього залежить успіх у досягненні інших ідеалів» [Про виховання, с. 527].

Необхідність релігійного виховання активно заперечували прибічники новітніх матеріалістичних ідей (пор., зокрема, вислів І. Франка: «віра і релігія вбиває розум людський і ще більше його затемнює...» [цит. за: 4, с. 129]). Держава також почала встановлювати ідеологічні рамки для змісту шкільної освіти: крім стагнації національної освіти, вона поволі, але послідовно витісняла релігійне виховання зі списку пріоритетних завдань школи. Відокремлення Церкви від держави, а отже, школи як державної інституції від Церкви породжувало також і розрив між двома виховними середовищами: сповідувати релігійні цінності і на

цьому будувати виховання дітей тепер було можливо лише в межах родини, релігійність ставала приватною, індивідуальною справою, маргіналізувалася.

На думку Андрея Шептицького, усунення Церкви, а отже, Бога зі школи обмежувало навчальний процес, оскільки базувалося на викривленні правди – замовчувало правду про існування Бога:

Важливим елементом [формування людини] є навчання. Воно, будучи пізнанням правди, мусить мати добрий вплив на людину, однак за умови, що одночасно з розумом розвивається і воля, і серце людини. Коли наука не веде до пізнання правди або коли вона однобічна чи одностороння, тоді представляє тільки частину правди з якимось, хоч би й мовчазним, запереченням глибшої чи вищої правди. Така наука може принести людині справжню шкоду [Про виховання, с. 535].

Крім того, Андрей Шептицький критикує матеріалістичний світогляд, який визнає перевагу матерії та природи над духом. Такий підхід, на думку митрополита, спотворює ієрархію людських цінностей, знецінює значення людських чеснот, що виходять з ідеї любові, жертвності, служіння ближньому, культивує егоїзм та споживацтво (матеріальні блага) та, головне – виключає існування Бога як такого, що його не можна пізнати раціональним способом:

Ми мали нагоду пізнавати вплив матеріалістичної школи, ми бачили, як вона може видавати справді добрих фахівців, але ми бачили й те, як *матеріалістичний світогляд шкодить людському розумові*, відбираючи йому майже цілком здатність абстрактного думання, себто відбираючи йому всяку ідейність і можливість ідейного думання» [Про виховання, с. 535].

Такому світогляду Андрей Шептицький протиставляє ідеал покори, який в умовах культивування свободи особистості стане добрим орієнтиром, який допоможе розпізнати істинну, даровану Богом свободу та свободу гріховну. Митрополит закликає виховувати в дітях покору саме як здатність до справедливого судження про самих себе, любов до правди, звичку до самопізнання [Про виховання, с. 535].

Висновки до II розділу

Погляди Андрея Шептицького на школу як виховне середовище формувалися в непростих умовах розвитку тогочасного українського шкільництва. У своїй діяльності митрополит зіткнувся з великою кількістю проблем, серед яких спричинене Першою світовою війною дитяче сирітство, нестача шкіл та педагогічних кадрів для початкової та середньої шкільної освіти, денационалізація українських дітей і молоді через обмеження національної освіти, відокремлення Церкви від школи та витіснення релігійного виховання з пріоритетних педагогічних завдань. Указані проблеми вимагали насамперед активної практичної діяльності (меценатство, організація фондів, товариств; будівництво сиротинців та шкіл тощо), врегулювання багатьох проблем із державними органами влади (відкриття українських шкіл на тлі українсько-польської конфронтації).

Міркування митрополита Андрея, викладені в його пастирських посланнях та декретах (насамперед у Декреті «Про виховання» та декреті про «Четверту заповідь») були його реакцією на дві ідеологічні тенденції у шкільній політиці держави: розвиток тоталітарних принципів освіти та поширення матеріалістичного світогляду на шкільне виховне середовище.

У питанні взаємодії держави та школи Андрей Шептицький наполягає на тому, що держава, використовуючи школу для виховання всіх членів суспільства у потрібному для неї ідеологічному дусі, заперечує два базових права: академічне право та права батьків, а отже, робить реалізацію права на освіту неповноцінною, суттєво обмеженою.

Пріоритет у визначенні напрямків шкільного виховання, його змісту та методів має, на думку митрополита, належати батькам дитини як її природним вихователям. Натомість контроль держави над освітнім і виховним процесами без діалогу й співпраці з батьками вважає грубим порушенням батьківських прав.

Завдання держави, на думку Андрея Шептицького, полягає в організації освітньої політики таким чином, щоб це створювало необхідні умови для повноцінної реалізації свободи особистості в її базових ідентичностях – релігійній та національній.

Суттєвою складовою освітньо-виховного процесу є взаємодія школи та родини, яка у міркуваннях Андрея Шептицького мала три основних аспекти: родина як досконала модель шкільного виховного середовища; 2) союз родини та школи у педагогічному процесі; 3) школа (зміст і форма освіти) як сфера впливу батьків.

Уважаючи родину природним і первинним виховним середовищем дитини, Андрей Шептицький вказує на те, що родина є найвідповіднішою моделлю організації шкільного виховного середовища, що передбачає формування таких ознак: атмосфера любові та прийняття, дбайливий до всіх сторін особистості дитини батьківський супровід, природна ієрархія суб'єктів, де вихователь наслідує образ батька, і, головне – з Богом на чолі та всіма ознаками вказаного пріоритету: молитва, Боже Слово, таїнства. Крім того, митрополит говорить про право батьків визначати зміст і форму освіти для своїх дітей, яка б базувалася на прийнятних для батьків морально-етичних засадах і цінностях та, зокрема, обстоювати необхідність релігійного виховання для них.

Про зміст освіти Андрей Шептицький говорить насамперед у контексті проблеми усунення релігійного виховання зі списку пріоритетних завдань школи та поширення на шкільне виховне середовище матеріалістичного світогляду та викоріненні християнського світогляду з властивим йому уявленням про абсолютний характер моральних постанов Бога Творця з системи освіти і з суспільного життя як такого.

На думку митрополита, така тенденція спричинила викривлення суті освіти як процесу пізнання правди, заперечуючи правду про існування Бога. Крім того,

вона спотворює ієрархію людських цінностей, знецінює значення людських чеснот, що виходять з ідеї любові, жертовності, служіння, що шкодить не тільки окремій особистості, а й цілому суспільству.

Міркування митрополита Андрея Шептицького про принципи організації школи як другого після родини за значущістю виховного середовища є надзвичайно актуальними у контексті сучасного реформування та модернізації української освіти, а саме таких її аспектів, як автономія школи як спосіб взаємодії із державою, педагогічне партнерство як принцип організації взаємодії суб'єктів педагогічного процесу (учитель, учень, батьки), виховання на загальнолюдських цінностях, більшість із яких закорінені в християнстві.

Розділ III. СПОСОБИ ВЗАЄМОДІЇ РОДИНИ ТА ШКОЛИ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ З ПОГЛЯДУ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

3.1. Сучасна криза виховання в родині та школі: основні світоглядні виклики

Говорячи про кризу виховання в родині та школі, маємо на увазі насамперед ситуацію невиконання або неадекватного виконання цими середовищами виховної функції. Звичайно, родина та школа мають різні набори функцій, відрізняються також фактори впливу на реалізацію ними тих чи інших завдань та зокрема виховання. Розглянемо це питання докладніше.

За визначенням педагогів і соціологів, до основних *функцій сім'ї* належать: 1) матеріально-економічна (фінансове забезпечення основних потреб членів сім'ї); 2) житлово-побутова (забезпечення житлових умов); 3) репродуктивна (народження потомства); 4) комунікативна (взаємодія з іншими соціальними суб'єктами, як-от: держава, виробництво, інші родини); 4) функція психологічного захисту (забезпечення почуття стабільності, небезпеки, емоційної рівноваги); 5) рекреативна (організація вільного часу та відпочинку родини); 6) виховна [35, с. 73].

Зазначені функції перебувають у певному ієрархічному взаємозв'язку, який у різних родинах має різну конфігурацію: одні функції можуть визнаватися пріоритетними, інші – периферійними, ще інші редукуватися або, навпаки, мати додатковий ефект (напр., відпочинок родини (рекреаційна функція) може сприяти виконанню виховних завдань, функція психологічного захисту є базовою для виховної тощо). А загалом, усе згадане покликане задовольнити основні потреби членів родини – біологічні, емоційні, психосоціальні та економічні.

Реалізацію сім'єю виховної функції називають *виховним потенціалом сім'ї*, який залежить від матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємин, що складаються між членами родини, особистого прикладу батьків, їхньої педагогічної культури, специфіки процесу сімейного виховання тощо [35, с. 109].

Слушним нам видається зауваження про те, що сім'я являє собою своєрідну мікромодель суспільства на певному історичному зрізі його розвитку; вона віддзеркалює його економічні, духовні та моральні суперечності [22, с. 16]. Таким чином, сучасні економічні перетворення, перехід до нового типу політичного устрою (від тоталітарного до демократичного), політична та культурна кризи, демографічна проблема, зрештою, війна – усе це відбивається на життєдіяльності сім'ї, змінюючи її переважно не на краще. Уважають, що сьогодні низький рівень життя та матеріального забезпечення великої кількості родин спричинює те, що функція виховання стає найбільш занедбаною, майже атрофується на тлі значущості матеріально-економічної її функції. Згадувана ієрархія сімейних і особистісних функцій під впливом цього фактору дуже змінюється, примітивізується, адже в ній на передній план виходять цінності нижчого порядку – т. зв. матеріальні блага (харчування, одяг, житло). Життєдіяльність більшості родин зводиться до боротьби за виживання, що, звичайно, не сприяє успішному виконанню ними виховної функції.

Функції школи зосередженні навколо її головної діяльності – навчання; вони не такі різнопланові:

- 1) освітня (формування знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності);
- 2) розвивальна (розвиток, мислення, мовлення, емоційно-мотиваційної сфери особистості);
- 3) виховна (формування морально-етичних цінностей, світогляду, норм поведінки) [15, с. 163].

Говорячи про *виховний потенціал школи*, зауважимо, що він напряду залежить від її, так би мовити, функціональної орієнтації. Так, наприклад, сьогодні можна спостерігати переорієнтацію шкіл суто на освітню функцію. З освітньо-виховної установи, якою школа була донедавна, вона перетворилася на установу, яка надає освітні послуги. Через це можна навіть говорити про практично повну втрату школою виховного потенціалу [3, с. 1].

Не в останню чергу криза шкільного виховання зумовлена також ускладненням шкільної програми, коли у вчителя не залишається ні часу, ні психічних ресурсів на організацію виховного впливу. Крім того, скорочення годин на вивчення предметів гуманітарного циклу (напр., літератури (української та зарубіжної), історії, християнської етики тощо) також обмежує можливість впливати на духовний розвиток учнів.

Іншим важливим фактором є сьогоднішній акцент *на правах дитини*, зворотним боком якого стало звуження прав учителя, який практично втратив можливість критикувати недосконалу поведінку дитини або залучати дітей до трудової діяльності [3, с. 3].

Науковці О. Аржаних, О. Новікова, Т. Дмитрієва, які вивчають зазначену проблему, говорять про необхідність повернення школі її виховної функції через реалізацію таких кроків:

- 1) підвищення суспільного статусу професії педагога та особи вчителя у трикутнику суб'єктів освітнього процесу: учитель, учень, батьки;
- 2) установлення паритетності між освітньою та виховною функціями: в ідеалі, в навчальному процесі на них потрібно виділяти рівну кількість часу;
- 3) поповнення шкільного штату власне вихователями – професіоналами, що займатимуться суто вихованням;

4) збільшення годин вивчення предметів гуманітарного циклу (насамперед літератури, впровадження уроку християнської етики), які дають можливість розмовляти з дітьми на духовно-моральні теми,

і нарешті останній фактор – 5) залучення батьків до виховного процесу [3, с. 7; 12, с. 54]. Адже багато сімей сьогодні перекладають обов'язок виховання на школу, вважаючи її відповідальною за цей процес.

Однак, як показує вивчення послань Андрея Шептицького, головною причиною окресленої вище виховної кризи є насамперед *ціннісна дезорієнтація* суспільства, сім'ї як його моделі та школи як однієї з його інституцій. Коментуючи позицію митрополита в цьому питанні М. Маринович зауважив, що поліпшення економічного стану суспільства впродовж останніх ста років зовсім не призвело до зросту духовності його членів [33]. Таким чином, узалежнення, напр., виховного потенціалу сім'ї лише від її матеріального рівня, а не духовного чи морально-етичного, є проявом того ж таки матеріалістичного мислення, яке стверджує, що побут визначає свідомість.

Андрей Шептицький указував на іншу, протилежну залежність економічного стану суспільства від його морального стану: «Шукаєте сили економічної без моральності, без Закону Божого. Неможливим є економічне буття без моральності...» [О квестії соціальной]. Отже, на думку митрополита саме криза цінностей спричинює всі інші суспільні, а також і родинні кризи. Криза цінностей є головним викликом і для родинного та шкільного виховання.

Що ж таке цінність? Розуміння суті цього поняття дозволить краще усвідомити, які кроки потрібно здійснити суспільству, щоб повернути втрачену ціннісну зорієнтованість. У філософському аспекті цінність – це певний світоглядний принцип, який впливає на спосіб сприйняття та оцінку явищ дійсності, визначає психічні процеси людської свідомості, формує сенси. Цінність – це завжди певний ідеологічний акцент, який дозволяє відокремлювати важливе

від другорядного; вона сприяє формуванню ідеалів, визначає орієнтацію на певний моральний еталон, зразок. Цінності є причиною та метою людських дій і вчинків, вони визначають такі реакції, як суспільне схвалення чи засуд, формують спільні цілі та пріоритети співіснування в спільноті, а також спричиняють моральне та емоційне задоволення від їх дотримання [55, с. 22].

Зміна ціннісних орієнтирів – як на рівні окремої родини, так і цілого суспільства та його інституцій – відчутно впливає на поведінку підростаючого покоління. Так, наприклад, сьогодні можна спостерігати, як на зміну колективізму та альтруїзму прийшов індивідуалізм і прагматизм із центральною ідеєю успіху, що спричинило такі прояви поведінки дітей та підлітків, як невміння дружити, зацикленість на матеріальному, подекуди безвідповідальність та інфантилізм, нетерпимість та агресивність [3, с. 7]

Окремою серйозною проблемою стало порушення балансу у взаєминах «дитина – дорослий»: із них зникла дистанція й субординація, природна для спілкування між різними поколіннями; діти не вважають за потрібне поважати й шанувати старших, авторитет дорослих нівелюється, що унеможлиблює здорову передачу досвіду між представниками різних поколінь. Саме про цю проблему як найсерйознішу митрополит Андрей Шептицький говорив у Пастирському посланні «До української молоді» (Львів, 1939). Відкидання авторитету старших, на його думку, викликає небезпеку в подальшому відкинути й заперечити авторитет самого Бога і всяких етичних норм [До української молоді, с. 377].

Крім указаних викликів, нашому сьогоденню притаманні й інші риси: на зміну моральним нормам як регуляторам поведінки прийшов надмірний раціоналізм і розрахунок; любов до ближнього, жертівність, милосердя – ці чесноти зазнали девальвації як такі, що не сприяють успішності і матеріальному статусу в сучасному суспільстві. Як це дисонує з ознаками святості як ідеалу виховання А. Шептицького, серед яких «незрозуміла для інших жертівність»,

«полум'яна Божа любов», «ревність, що всі перепони ламає», «невичерпна, бездонна терпеливість»! [Наука катехизму, с. 183].

Ціннісна криза спричинила і основні виклики, які стоять перед родиною: це насамперед низький статус інституту родини, її суспільного авторитету, знецінення подружжя як основи сім'ї (неzareєстровані подружні відносини, розлучення, неповні сім'ї, законодавче визнання одностатевих шлюбів), поступова нівеляція сімейного способу життя, ослаблення союзу родичів, союзу батьків і дітей [38].

Свого часу митрополит Андрей Шептицький також говорив про подібні тенденції у сучасному йому суспільстві, охопленому матеріалістичними ідеями. Відсутність ідеалу або фальшиві ідеали як причина суспільної кризи та формування ідеалу як головна мета виховання підростаючого покоління – ось два найголовніших акценти його концепції, пор.:

Думаю, що одною з найважливіших справ є плекання в молоді *високих ідеалів* [...] Можна і треба плекати різні великі ідеали: ідеал наукової праці, ідеал витривалої, послідовної та ідейної праці для родини і для народу [...] тощо. Але кожній молодій людині безумовно потрібний *ідеал бути добрим, а то й великим християнином* [...] молодь мусить зрозуміти, що від цього залежить успіх у досягненні інших ідеалів» [Про виховання, с. 515].

Отже, в основі сучасної кризи виховання в сім'ї та школі, виходячи з поглядів Андрея Шептицького, лежить глобальна світоглядна криза, криза цінностей суспільства. Саме вона спричинює прагматичний підхід у визначенні основних завдань сім'ї та школи, де на перше місце висувається успіх та матеріальне благополуччя. Сім'ї під впливом цих факторів зосереджуються на матеріально-економічних завданнях, школа – на наданні якісних освітніх послуг, які мають забезпечити подальший успіх у житті. І перше, і друге середовище самоосувається від виховання.

Протиставити цим тенденціям можна лише усвідомлення морально-етичної природи такої кризи та розуміння обов'язку дорослих (батьків, педагогів) перед дітьми сформуванню в них ціннісну базу, передати їм «високі ідеали» (жертвості, святості), що здатні втримати суспільство від руйнування в період навіть і найскладніших політичних та економічних випробувань.

3.2. Принцип усвідомленої та відповідальної свободи як основний принцип виховання в родині та школі

Суть переходу від тоталітарного до демократичного суспільства полягає в поверненні йому серед інших цінностей найважливішої – *свободи*, що є основною умовою існування та саморозвитку особистості. Однак свобода не лише знімає обмеження та контроль із людини, а й покладає на неї особливу відповідальність – бути владою для себе самої, тобто володіти собою. Поняття свободи нерозривно пов'язане з поняттями самодисципліни та самопізнання, самообмеження і відповідальної поведінки; у протилежному випадку свобода стає руйнівною вседозволеністю. Володіти собою – особливе вміння, яке не дається з народженням, а є плодом виховання та самовиховання. І сьогодні, як і в часи митрополита Андрея Шептицького, формування в дітях усвідомленої та відповідальної свободи як здатності ставити й реалізовувати цілі, приймати самостійні рішення, здійснювати вибір і нести відповідальність за нього, є найважливішим педагогічним завданням, покладеним на батьків і школу.

Про це митрополит Андрей Шептицький висловився в «Декреті про виховання» (Львів, 1942):

Саме виховання, очевидно, всього не може зробити; велике значення має *воля людини та її праця над собою*. Але заохотити її до тієї праці, навчити правильно над собою

працювати, прищепити в її серце любов до неї і розум її збагатити знанням усього, що до тої праці потрібне, – це завдання [Про виховання, с. 515].

Із необхідністю виховання вказаних рис пов'язана особлива діяльність тих, хто здійснює педагогічний супровід, яка полягає у: 1) формуванні орієнтації дитини на важливість усвідомленого вибору; 2) свідомому створенні умов (педагогічних ситуацій) для вільного вибору і, таким чином, формуванні досвіду реалізації свободи вибору; 3) розвитку внутрішньої готовності та здатності діяти в ситуації вільного вибору тощо [12, с. 132].

Варто зазначити, що зорієнтованість виховання на цінність свободи передбачає відмову від традиційних раніше педагогічних стратегій примушування, заборон та покарання. Митрополит Андрей Шептицький говорить, зокрема, про необхідність формування нового виховного простору – простору свободи, де провідними методами виступатимуть особистий вплив вихователя, порада та переконування [Про виховання, с. 515].

Мало того, на нашу думку, Андрей Шептицький бачить ще далі – він говорить не лише про засвоєння особистістю вихованця запропонованих вихователями морально-духовних цінностей, а формування власних духовних цінностей та вибудовування власної їх ієрархії – про *своєрідну морально-етичну творчість* особистості. Однак фундаментальною передумовою такої внутрішньої діяльності особистості він вважає глибоке самопізнання, *пізнання людиною правди про себе саму*. Самопізнання, на думку митрополита, формує в людині таку чесноту, як покора, що є «правдою в судженні про себе самого», уникнення хибних уявлень про свою велич, честь, чесноти та заслуги, «страх перед гордістю і непомірними амбіціями», які здатні викривити самосприйняття та призвести до важких непоправних помилок [Про виховання, с. 515].

Внутрішню творчу енергію, що є особливо інтенсивною в підлітково-юнацькому віці, Андрей Шептицький закликає спрямовувати саме через допомогу

усвідомити її, усвідомити, що, за словами митрополита, «насправді кожна людина може зробити вибір і несе відповідальність за всі свої вчинки» [О подружестві і родині, с. 371].

Цікаво, що про подібний підхід говорила італійський педагог М. Монтессорі (1870–1952), чії педагогічні ідеї були надзвичайно популярними в Галичині початку ХХ ст. і активно застосовувалися у «захоронках», що ними опікувалися монаші згромадження ГКЦ. Для М. Монтессорі, діти – це працівники, які *створять із себе людей*, працюючи в надзвичайно складній «галузі» – *самонавчання та самовиховання*. У творі, що так і називався «Самовиховання і самонавчання в початковій школі» вона відзначала, що бути вільним значить не тільки мати відповідні знання, щоб відрізнити фальшиве від справжнього, але також розуміти соціальну цінність того чи іншого явища, оскільки в цьому власне й полягає внутрішнє формування особистості, незалежно від її соціальних прав, що є лише зовнішнім завоюванням свободи [43, с. 68].

Суголосними до сказаного нам видаються такі думки Андрея Шептицького:

Саме виховання, очевидно, всього не може зробити; велике значення має воля людини та її праця над самою собою. Але заохотити її до тієї праці, навчити правильно над собою працювати, прищепити в її серце любов до неї і розум її збагатити знанням усього, що до тої праці потрібне, – це завдання виховання [Про виховання, с. 536].

Ідея усвідомленої та відповідальної свободи лягла в основу сучасної концепції демократичної школи. Завданням такої школи є допомагати учням вчитися керувати власним життям, критично мислити, працювати в команді й брати на себе відповідальність – розвивати навички необхідні для життя у демократичному суспільстві [11].

3.3. Точки взаємодії родини, школи та Церкви у виховному процесі

У II розділі ми вже вказували, що прихід дитини до школи спричинює побудову трикутника стосунків: «батьки – дитина – вчитель» або «сім'я – дитина – школа». Специфіка взаємодії між указаними суб'єктами – надзвичайно актуальний предмет дискусій і наукових пошуків педагогів, соціологів, психологів; це важливий аспект освітньої політики держави загалом та реформування, модернізації школи зокрема. Така взаємодія не завжди виникає автоматично, вона – плід свідомих зусиль учасників процесу виховання, і самоусування якогось із суб'єктів від виховного процесу робить таку взаємодію неможливою, а процес виховання малоефективним.

Важливість взаємодії між родиною та школою усвідомлював також і Андрей Шептицький. Називаючи родину первинним природним виховним середовищем, вважаючи його пріоритетним і базовим, він стверджував, що вплив родини має поширюватись також і на школу. В епоху митрополита необхідність такого впливу була не цілком очевидною для всього суспільства, тому він закликав душпастирів на парафіях пояснювати батькам їхнє право і обов'язок бути активними учасниками освітнього процесу [Четверта заповідь Божа, с. 458]. З іншого боку, оскільки роль родини у справі виховання є такою значною, іншим душпастирським завданням він уважав працю над християнською родиною («Виховне її значення для християнства є ще одним аргументом щодо обов'язковості посиленої праці [Церкви] над християнською родиною» [Про виховання, с. 531]. Безперечно, ідеальною школою для Андрея Шептицького була та, яка давала б можливість прямої взаємодії з Церквою як установою, що серед інших реалізує також учительську, педагогічну місію Ісуса Христа. Про його позицію в цьому питанні свідчать такі слова:

Церква, для якої новоохрещена дитина є частиною Христового тіла, не виконувала би найважливішого обов'язку, якщо б не виховувала дітей. Сам Христос поставив таке завдання перед церквою: виховувати молодь – доктринами, законами, проповідництвом, а разом з тим школою. Так можна пояснити позицію кожного душпастиря щодо школи [Четверта заповідь Бога, с. 459].

Однак відокремлення Церкви від держави, актуальне для сучасної України, уможлиблює втілення такого ідеалу лише на рівні приватних, спеціально християнських (католицьких) шкіл.

Сьогодні одним із форматів конструктивного діалогу в трикутнику «батьки – учень – учитель» є т. зв. педагогіка партнерства. Концепція педагогіки партнерства виникла в другій половині ХХ ст. і спочатку почала втілюватись у європейських школах (Австралія, Німеччина, Іспанія, Польща). В Україні однією з форм її реалізації стала концепція нової української школи (НУШ).

Педагогіка партнерства передбачає, що батьки, вчителі та учні є рівноправними учасниками освітньо-виховного процесу й однаково відповідальними за всебічний та повноцінний розвиток дитини. Рівноправність при цьому не заперечує розподілу функцій учасників відповідно до їхньої ролі в освітньому процесі. Залучення батьків у навчальний процес – найважливіший спосіб реалізації такого підходу на практиці [28]. Згідно з цим підходом, батьки мають можливість:

- визначати загальну стратегію розвитку школи;
- брати участь у виробленні індивідуального підходу до кожного учня зокрема з урахуванням його особливостей; тобто створювати т. зв. індивідуальну траєкторію учня;
- коригувати та створювати навчальні плани;
- вимагати прозорості процесів навчання та оцінювання тощо [28].

Безперечно, як служитель Церкви, богослов і просто християнин митрополит Андрей Шептицький говорив про взаємодію батьків та школи

насамперед у контексті тогочасної боротьби за релігійне виховання в школі. Як погляди митрополита можуть бути актуальними для сучасних обставин? Ми вже зазначали, що криза шкільного виховання полягає не тільки в утриманні шкіл від виконання виховної функції, але й скороченні дисциплін гуманітарного циклу. Сучасна школа – і про це в один голос говорять як педагоги-науковці, так і педагоги-практики – потребує духовного оздоровлення, і одним зі шляхів до цього може стати впровадження дисциплін духовно-морального спрямування, які б знайомили учнів із духовною спадщиною українського народу, в основі якої лежить християнський світогляд.

Школа, яка б плекала дві базові ідентичності – національну (як громадянську автентичність) та релігійну (насамперед у контексті духовного відродження нації) – забезпечила б, на думку Андрея Шептицького, «народові майбутнє навіть у хвилинах найважчого й найлютішого буревію» [Христ. школа для укр. молоді, с. 433].

До такої думки схилялися й інші відомі педагоги. Зокрема, засновник концепції народної школи та національного виховання К. Ушинський (1823–1871) зауважував, що «є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, – це ідеал, що дає нам його християнство. Воно дає життя і вказує вищу мету всякому вихованню» [цит. за: 6].

У II розділі ми зауважували, що атеїстичний світогляд, свого часу помилково і маніпулятивно потрактований як «релігійно нейтральний», здобув монополію в освітній галузі як такий, що нібито є найбільш адекватним у школі як відокремленій від Церкви державній інституції. Це спричинило ситуацію, коли протилежний йому християнський світогляд почали вважати мало не ворожим, заангажованим, позбавивши носіїв християнського світогляду права виражати його.

Абсолютне право батьків у цьому контексті полягає в необхідному захисті своїх дітей від насадження їм атеїстичних світоглядних засад. Сфера відповідальності батьків і можливості впливати на школу слушно визначили учасники Всеукраїнського науково-методичного семінару «Позитивна взаємодія у навчально-виховному процесі (Київ, 2015). Вони, зокрема, зауважили, що «християнське виховання в сучасній школі – це виклик часу, тому що назріла потреба в перегляді атеїстично-матеріалістичного світобачення змісту всіх навчальних предметів і відмови від нав'язування дітям виключно атеїстичного світогляду» [6].

Необхідними кроками для такого подолання є впровадження в шкільну програму предметів морально-духовного спрямування, а також перегляду змісту інших шкільних дисциплін на відбиття в них атеїстичного світогляду. Реформування змісту сучасної освіти зокрема і в цьому аспекті – це поле впливу батьків, які повинні брати участь у формуванні замовлення на освітні послуги, організаційні цінності освітніх установ та їхні робочі принципи [6]. Але для цього батьківська спільнота повинна, по-перше, самоорганізуватися, а по-друге, усвідомити себе як повноправного учасника освітньої реформи.

Іншим важливим кроком для подолання «атеїстичної» кризи є створення єдиного академічного простору «сім'я – школа – Церква – громада» та забезпечення позитивної взаємодії всередині цього простору, що дозволить впливати на формування загальної візії української школи, візії української держави та перспективи подальшої розбудови української нації [Там само].

Саме про такий простір і таку взаємодію, а також візію школи у пастирському посланні «Християнська школа для української молоді» (1938) говорив митрополит А. Шептицький:

Залишається мені до сповнення одне переважне, може, найважливіше завдання. Поки помру, мушу Вам [...] передати християнську й українську школу [...] інституцію, яка б усім, хоч би найбільше досі занедбанам, дітям дала добре виховання й обов'язкову в житті освіту [...] така інституція дуже потрібна та незвичайно важлива. Якщо б удалося її створити, ми запевнили б нашої Церкві й нашому народові майбутнє навіть у хвилинах найважчого й найлютішого буревію [Христ. школа для укр. молоді, с. 434].

Висновки до III розділу

Говорячи про кризу виховання в родині та школі, маємо на увазі насамперед ситуацію невиконання або неадекватного виконання цими середовищами виховної функції.

Виховний потенціал сім'ї, як уважають дослідники, залежить насамперед від її рівня її матеріальної забезпеченості, оскільки, на їхню думку, низький рівень змушує родину зосереджуватися саме на матеріальному забезпеченні, занедбуючи виконання.

Виховний потенціал школи напряму пов'язаний із її загальною функціональною орієнтацією. Так, сьогодні ми можемо спостерігати процес перетворення школи з освітньо-виховної установи, якою вона вважалася донедавна, на надавача освітніх послуг, через що можна говорити навіть про повну втрату школою виховного потенціалу.

Криза шкільного виховання не в останню чергу зумовлена також ускладненням шкільної програми та скороченням часу на вивчення дисциплін морально-духовного змісту, що обмежує можливість педагогів здійснювати виховний вплив на учнів.

Однак, як показує вивчення послань А. Шептицького, головною причиною окресленої вище виховної кризи слід уважати насамперед *ціннісну дезорієнтацію* суспільства, сім'ї як його моделі та школи як однієї з його інституцій. Саме вона спричинює прагматичний підхід у визначенні основних завдань сім'ї та школи, де

на перше місце висувається успіх та матеріальне благополуччя. Сім'ї під впливом цих факторів зосереджуються на матеріально-економічних завданнях, школа – на наданні якісних освітніх послуг, які мають забезпечувати подальший успіх у житті. І перше, і друге середовище самоусувається від виховання.

Протиставити цим тенденціям можна лише усвідомлення морально-етичної природи виховної кризи та розуміння обов'язку дорослих (батьків, педагогів) перед дітьми сформувати в них ціннісну базу, передати їм «високі ідеали» (жертвовності, святості), що здатні втримати суспільство від руйнування в період навіть і найскладніших політичних та економічних випробувань.

Однією з найважливіших суспільних цінностей у період переходу від тоталітарного до демократичного суспільства є свобода як основна умова існування та розвитку особистості. Саме тому формування вміння діяти в умовах свободи вибору є одним із пріоритетних завдань сучасного виховання.

Зорієнтованість виховання на цінність свободи, на думку Андрея Шептицького, передбачає відмову від традиційних раніше педагогічних стратегій примушування, заборон та покарання. Митрополит говорить про необхідність формування нового виховного простору – простору свободи, де провідними методами виступатимуть особистий вплив вихователя, порада та переконування. Внутрішню творчу енергію, що є особливо інтенсивною в підлітково-юнацькому віці і робить особистість здатною до самостійної морально-духовної творчості, самовиховання Андрей Шептицький закликає спрямовувати, допомагаючи особі усвідомити, що «насправді кожна людина *може зробити вибір і несе відповідальність* за всі свої вчинки». Крім того, фундаментальною передумовою такої внутрішньої діяльності особистості митрополит вважає глибоке самопізнання, *пізнання людиною правди про себе саму*, яка б мотивувала її до самодисципліни і самообмеження.

Розмірковуючи про суб'єктів виховного процесу, Андрей Шептицький, крім батьків, учнів та учителів, називає також Церкву, вказуючи на її педагогічну, учительську місію, успадковану від Христа.

Однак відокремлення Церкви від держави, актуальне для сучасної України, уможлиблює втілення такого ідеалу лише на рівні приватних, спеціально християнських (католицьких) шкіл. Чи означає це, що двері сучасної школи закриті для християнського світогляду? Як і в часи А.ндрея Шептицького, який закликав батьків впливати на школу і вимагати від неї християнського виховання своїх дітей, так і сьогодні подолання атеїстичного світогляду, що досі є в школі безальтернативним та панівним як нібито «релігійно нейтральний», – це сфера, що потребує активного втручання батьків. Для цього батьки повинні, по-перше, самоорганізуватися в батьківську спільноту, об'єднану однаковими цінностями, і усвідомити себе повноправними учасниками реформування змісту шкільної освіти.

Таким чином, важливим кроком для подолання «атеїстичної» кризи є створення єдиного академічного простору «сім'я – школа – Церква» та забезпечення позитивної взаємодії всередині цього простору, що дозволить впливати на формування загальної візії української школи, візії української держави та перспективи подальшої розбудови української нації.

ВИСНОВКИ

Як показує аналіз декретних і пастирських послань митрополита Андрея Шептицького, у яких заторкнuto проблеми виховання, найважливішими виховними середовищами він вважав родину та школу і наголошував на потребі їхньої взаємодії.

В умовах сучасної кризи родинного виховання, про який свідчать численні моніторингові дослідження проблем сім'ї та батьківсько-дитячих взаємин, погляди митрополита Андрея, засновані на засадах християнської педагогіки, є особливо актуальними. Оскільки саме християнство з його баченням найвищої цінності людської гідності (людина як образ і подoba Божі), любові як найважливішого принципу взаємодії між індивідами, євангельськими моральними орієнтирами дозволяє вважати принципи християнської педагогіки ефективною платформою для подолання згаданої кризи. Адже якщо вважати цю кризу наслідком процесу дехристиянізації людини (за висловом о. С. Ярмуса), то протиставити їй можна лише таке виховання, що стане її новою християнізацією.

Основні традиційні засади християнської педагогіки: 1) тео- та христоцентричність, 2) еклезіоцентричність, 3) дитиноцентричність та 4) принцип морально-педагогічного аскетизму – набули в роздумах Андрея Шептицького нових цікавих акцентів, які ми намагалися розкрити, аналізуючи його послання.

Так, принцип христоцентричності педагогіки, який будується на переконанні, що найвищим благом для людини є слідувати шляхом Ісуса Христа, вважати Його найвищим моральним ідеалом, для Андрея Шептицького полягав у сповненні Христового заклику: *«Будьте святі, – Я-бо святий!»* (1 Петра 1, 15-16). Головним завданням виховання, на його думку, є плекання святості; а плодом виховання – «святий громадянин Небес». Принцип христоцентричності у Андрея

Шептицького означає також і те, що Христос сам є важливим співучасником виховного процесу, і вихователю залишається лише привести дитину до Нього.

Принцип еклезіоцентричності у Андрея Шептицького полягає в тому, таке її виховне середовище, як родина, має являти собою домашню малу Церкву. Особливу увагу він приділяє святості подружжя, що, на його думку, є «засобом народження святих», тоді як родину він вважає «школою виховання святих» [Четверта заповідь Божа, с. 459].

У контексті дитиноцентричного принципу Андрей Шептицький мислить дитину як «носія гідності Божої дитини». Вважаючи її найбільш податливою на вплив родинної атмосфери та життєвого прикладу батьків, він закликає їх докладати найбільше зусиль для формування сприятливої родинної атмосфери і дотримання такої поведінки, яка стане зразком християнського поводження.

Говорячи про тих, хто покликаний здійснювати виховний вплив (морально-аскетичний принцип педагогіки), Андрей Шептицький вказує на батьків як на тих, для кого виховання дитини є беззаперечним природним правом і прямим християнським обов'язком. Митрополит висловлює цікаву думку про те, що виховання є «продовженням народження дитини» [Четверта заповідь Божа, с. 460] – народження для вічного життя й царювання в Небесному Царстві.

Погляди Андрея Шептицького на школу як виховне середовище формувалися в непростих умовах розвитку тогочасного українського шкільництва. У своїй діяльності митрополит зіткнувся з великою кількістю проблем, серед яких спричинене Першою світовою війною дитяче сирітство, нестача шкіл та педагогічних кадрів для початкової та середньої шкільної освіти, денационалізація українських дітей і молоді через обмеження національної освіти, відокремлення Церкви від школи та витіснення релігійного виховання з пріоритетних педагогічних завдань. Указані проблеми вимагали насамперед активної практичної діяльності (меценатство, організація фондів, товариств; будівництво сиротинців та

шкіл тощо), врегулювання багатьох проблем із державними органами влади (відкриття українських шкіл на тлі українсько-польської конфронтації).

Міркування митрополита Андрея, викладені в його пастирських посланнях та декретах, були його реакцією на дві тогочасні ідеологічні тенденції у шкільній політиці держави: розвиток тоталітарних принципів освіти (повне підпорядкування школи політиці держави, її цілковите відокремлення від Церкви) та поширення матеріалістичного світогляду на шкільне виховне середовище (зкорема атеїзму як нібито релігійно нейтрального світогляду).

У питанні взаємодії держави та школи Андрей Шептицький наполягає на тому, що держава, використовуючи школу для виховання всіх членів суспільства у потрібному для неї ідеологічному дусі, заперечує два базових права: академічне право та права батьків, а отже, робить реалізацію права на освіту неповноцінною, суттєво обмеженою. Пріоритет у визначенні напрямків шкільного виховання, його змісту та методів має, на думку митрополита, належати батькам дитини як її природним вихователям. Натомість контроль держави над освітнім і виховним процесами без діалогу й співпраці з батьками вважає грубим порушенням батьківських прав.

Завдання держави, на думку Андрея Шептицького, полягає в організації освітньої політики таким чином, щоб це створювало необхідні умови для повноцінної реалізації свободи особистості в її базових ідентичностях – релігійній та національній.

Уважаючи родину природним і первинним виховним середовищем дитини, Андрей Шептицький вказує на те, що родина є найвідповіднішою моделлю організації шкільного виховного середовища, що передбачає формування таких ознак: атмосфера любові та прийняття, дбайливий до всіх сторін особистості дитини батьківський супровід, природна ієрархія суб'єктів, де вихователь наслідує образ батька, і, головне – з Богом на чолі та всіма ознаками вказаного пріоритету:

молитва, Боже Слово, таїнства. Крім того, митрополит говорить про право батьків визначати зміст і форму освіти для своїх дітей, яка б базувалася на прийнятних для батьків морально-етичних засадах і цінностях та, зокрема, обстоювати необхідність релігійного виховання для них.

Про зміст освіти Андрей Шептицький говорить насамперед у контексті проблеми усунення релігійного виховання зі списку пріоритетних завдань школи та поширення на шкільне виховне середовище матеріалістичного світогляду. На думку митрополита, така тенденція спричинила викривлення суті освіти як процесу пізнання правди, заперечуючи правду про існування Бога. Крім того, вона спотворює ієрархію людських цінностей, знецінює значення людських чеснот, що виходять з ідеї любові, жертвності, служіння, що шкодить не тільки окремій особистості, а й цілому суспільству.

Говорячи про кризу виховання в родині та школі, маємо на увазі насамперед ситуацію невиконання або неадекватного виконання цими середовищами виховної функції. Як показує вивчення послань Андрея Шептицького, головною причиною окресленої вище виховної кризи слід уважати насамперед *ціннісну дезорієнтацію* суспільства, сім'ї як його моделі та школи як однієї з його інституцій. Саме вона спричинює прагматичний підхід у визначенні основних завдань сім'ї та школи, де на перше місце висувається успіх та матеріальне благополуччя. Сім'ї під впливом цих факторів зосереджуються на матеріально-економічних завданнях, школа – на наданні якісних освітніх послуг, які мають забезпечувати подальший успіх у житті. І перше, і друге середовище таким чином ніби самоусуваються від виховання.

Протиставити цим тенденціям можна лише усвідомлення морально-етичної природи виховної кризи та розуміння обов'язку дорослих (батьків, педагогів) перед дітьми сформувати в них ціннісну базу, передати їм «високі ідеали» (жертвності, святості), що здатні втримати суспільство від руйнування в період навіть і найскладніших політичних та економічних випробувань.

Однією з найважливіших суспільних цінностей у період переходу від тоталітарного до демократичного суспільства є свобода як основна умова існування та розвитку особистості. Саме тому формування вміння діяти в умовах свободи вибору є одним із пріоритетних завдань сучасного виховання. Зорієнтованість виховання на цінність свободи, на думку Андрея Шептицького, передбачає відмову від традиційних раніше педагогічних стратегій примушування, заборон та покарання. Митрополит говорить про необхідність формування нового виховного простору – простору свободи, де провідними методами виступатимуть особистий вплив вихователя, порада та переконування. Внутрішню творчу енергію, що є особливо інтенсивною в підлітково-юнацькому віці та робить особистість здатною до самостійної морально-духовної творчості (самовиховання) Андрей Шептицький закликає спрямовувати, допомагаючи особі усвідомити, що «насправді кожна людина *може зробити вибір і несе відповідальність* за всі свої вчинки». Крім того, фундаментальною передумовою такої внутрішньої діяльності особистості митрополит вважає глибоке самопізнання, *пізнання людиною правди про себе саму*, яка б мотивувала її до самодисципліни і самообмеження.

Розмірковуючи про суб'єктів виховного процесу, Андрей Шептицький, крім батьків, учнів та учителів, називає також Церкву, вказуючи на її педагогічну, учительську місію, успадковану від Христа. Однак відокремлення Церкви від держави, актуальне для сучасної України, уможлиблює втілення такого ідеалу лише на рівні приватних, спеціально християнських (католицьких) шкіл. Чи означає це, що двері сучасної школи закриті для християнського світогляду? Як і в часи Андрея Шептицького, який закликав батьків впливати на школу і вимагати від неї християнського виховання своїх дітей, так і сьогодні подолання атеїстичного світогляду, що досі є в школі безальтернативним та панівним як нібито «релігійно нейтральний», – це сфера, що потребує активного втручання батьків. Для цього батьки повинні, по-перше, самоорганізуватися в батьківську

спільноту, об'єднану однаковими цінностями, і усвідомити себе повноправними учасниками реформування змісту шкільної освіти.

Міркування митрополита Андрея Шептицького про принципи організації школи як другого після родини за значущістю виховного середовища є надзвичайно актуальними у контексті сучасного реформування та модернізації української освіти, а саме таких її аспектів, як автономія школи як спосіб взаємодії із державою, педагогічне партнерство як принцип організації взаємодії суб'єктів педагогічного процесу (учитель, учень, батьки), виховання на загальнолюдських цінностях, більшість із яких закорінені в християнстві.

ДЖЕРЕЛА

До вірних – Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького «До вірних». 1936. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства і вірних на Великдень (1936) // Митрополит Андрей Шептицький. Вибране: 365 днів з Великим Митрополитом. Роздуми на щодень / Вид. трет. – Жовква: Місіонер, 2015.

До Сестер Службниць – Пастирське послання митрополита Андрея «До Сестер Службниць». Львів, 19 серпня 1942 р. // Андрей Шептицький. Пастирські послання 1939–1944. Львів: Артос, 2010. Том III. С. 616– 622.

До української молоді – Пастирське послання митрополита «До української молоді», Львів, 1939 рік // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944/ Церква і суспільне питання. Пастирське вчення і діяльність. Львів: Місіонер, 1998. Т. II. Кн. I. С. 376–378.

Канадійським русинам – Пастирське послання митрополита Андрея «Канадійським русинам». Лаврів, лютий 1911 р. // Андрей Шептицький. Пастирські послання 1899–1914. Львів: Артос, 2007. Т. I. С. 722–767.

Наука катехизму – Пастирське послання митрополита. Андрея до священників-катехитів «Наука катехизму». Львів, 1934 р. // Андрей Шептицький. Пастирські послання (1918–1939). Т. II. Львів: Вид. відділ «Артос» 2009. С. 182–186.

О відданню ся Христовій любові – Спільне пастирське послання Митрополита Андрея та ін. єпископів «О відданню ся Христовій любові». Львів, 1909 р. // Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання. Т. IV. Львів: Артос. С. 71–78.

О квестії соціальной – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства «О квестії соціальной». Львів, 1904. – Режим доступу: <http://www.patriyarkhat.org.ua/mytropolyt-andrej-sheptytskyj-o-kvestiji-sotsialnij/>

О супружестві і родині – Пастирське послання Митрополита Андрея «О супружестві і родині». Крехів, 17 лютого 1902 р. // Андрей Шептицький. Пастирські послання (1899–1914). Т. I. Львів: Артос, 2007. С. 366–390.

Перше слово Пастиря – Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станіславівської єпархії «Перше слово Пастиря». Станіславів, 1 серпня 1899 р. // Андрей Шептицький. Пастирські послання (1899–1914). Львів: Артос, 2007. Т. I. С. 3–18.

Побажання – Побажання Митрополита Андрея Шептицького, поміщені у «Львівських Вістях». Львів, 21 квітня 1943 р. // Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. Йорктон: Голос Спасителя, 1969. 454 с.

Про виховання – Декрет митрополита Андрея «Про виховання» та правила до декрету «Про виховання молоді». Львів, 1942. // Андрей Шептицький. Пастирські послання 1939-1944 / Андрей Шептицький. Львів: Артос, 2010. Т. III. С. 514–540.

Про виховання в родині – Пастирське послання митрополита Андрея до вірних «Про виховання в родині». Львів, листопад 1939 р. // Андрей Шептицький. Пастирські послання 1939–1944. Львів: Артос, 2010. Т. III. С. 9–11.

Проповідь на Різдво – Проповідь Митрополита Андрея на Різдво Христове. Львів, 1938 р. Проповідь Митрополита Андрея на Різдво Христове // Андрей Шептицький. Пастирські послання. Т. IV. Львів: Артос. С. 967–970.

Християнська родина – Пастирський лист єп. Андрея Шептицького до духовенства і вірних Станіславівської Єпархії «Християнська Родина». Жовква, 1900 // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали (1899–1944) / Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність. Львів: Місіонер, 1998. Т. II. Кн. I. 570 с. С. 17–36.

Христ. школа для укр. молоді – Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства та вірних «Християнська школа для української молоді». Львів, квітень 1938 р. // Пастирські послання (1918–1939). Т. II. Львів: «Артос», 2009. С. 430–434.

Четверта заповідь Божа – Декрет митрополита Андрея «Четверта заповідь Божа. Права родини і Церкви до школи» та правила до декрету // Андрей Шептицький. Пастирські послання (1939–1944). Львів: Артос, 2010. Т. III. С. 455–461.

Як будувати рідну хату? – Пастирське послання Митрополита Андрея «Як будувати рідну хату?». Львів, 1941 р. // Митрополит Андрей Шептицький. Як будувати рідну хату. Львів: «Свічадо», 2003.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амонашвили Ш. Амонашвили Ш. А. Как любить детей (опыт самоанализа). Донецк: Ноулинж, 2010. 128 с.
2. Антоненко М. Християнські принципи виховання: азбука використання // Психологія. 2012. №3. С. 113–119.
3. Аржаных Е. В., Новикова Е. М. Место духовно-нравственного образования и воспитания в школьной программе обучения // Сборник статей XV Апрельской международной научной конференции «Модернизация экономики и общества». М.: НИУ ВШЭ, 2014.
4. Вараниця А. Учителі народних шкіл у Галичині другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2018. 316 с.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків: Т. 1. Полтава: «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
6. Висновки за результатами роботи Всеукраїнського науково-методичного семінару «Позитивна соціальна взаємодія у навчально-виховному процесі». Київ, 2015. – Режим доступу: <https://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/napratsyuvannya-vseukrajinskoho-naukovo-metodychnoho-seminaru-rozytyvna-sotsialna-vzajemodiya-u-navchalno-vyhovnomu-protsesi/429-2/>
7. Вихрущ А. Розумове виховання в педагогічній системі Андрея Шептицького (1914–1939 рр.) // Педагогічний дискурс. Вип. 29, 2020. С. 62–69. – Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/1108-Article%20Text-2405-3-10-20211218.pdf>
8. Гнот С. українське шкільництво Галичини у складі Другої Речі Посполитої // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів. 2014. №4. С. 129–139.

9. Головин С. Существует ли религиозный нейтралитет в образовании. – Режим доступу: https://sergei-golovin.livejournal.com/tag/%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%8F?utm_medium=endless_scroll
10. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / Упор. Г. Меріям-Лужницький, Філадельфія, 1982. 70 с.
11. Демократична школа: практичний посібник. Всеукраїнська програма освіти для демократичних громадян / Упор. М. Рафальска, А. Донець, М. Мельникевич-Чорна, І. Сабор, Х. Чушак. Європейський центр імені Вергеланда, 2017. – Режим доступу: <https://theewc.org/content/uploads/2020/02/Tool-for-Democratic-School-Development-web-Ukrainian.pdf>
12. Дмитриева Т. В. Свобода выбора как педагогическая задача // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. 2010. С. 53–55.
13. Дуда Н. Митрополит Андрей Шептицький – опікун та вихователь дітей та молоді // Вісник Закарпатської академії мистецтв. 2017. Вип. 9. С. 140–144. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/newtracaar_2017_9_33
14. Загальна декларація прав людини // Council of Europe. Режим доступу: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
15. Зайченко І. В. Педагогіка: Підручник. Вид 3-є, випр., доп. Київ: Вид-во «Літера К», 608 с.
16. Закон України Про освіту (Прийняття від 05.09.2017. Набрання чинності 28.09.2017). Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>
17. Іван Павло II. Familiaris consortio (Апостольське повчання Святішого отця Папи Івана Павла II до єпископів, духовенства та вірних усієї Католицької

Церкви про завдання християнської сім'ї в сучасному світі) // CREDO. Режим доступу: <https://credo.pro/2014/06/118300>

18. Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді // [Наукові записки \[Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка\]. Серія «Педагогіка»](#). 2013. № 1. С. 25–30. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2013_1_7

19. Кекош О. М. Християнська педагогіка виховання дітей та молоді у просвітницькій діяльності Андрея Шептицького // Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал. 2018. № 8 (163). С. 48–53.

20. Кекош О. М. Освітні проекти митрополита Андрея Шептицького і виховання молоді // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2014. Вип. 10. С. 235–241.

21. Кекош О. М. Педагогічні аспекти виховання у посланнях митрополита Андрея Шептицького // Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя початкових класів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю педагогічного факультету. Дрогобич: Посвіт, 2009. С. 306–312.

22. Кислашко О., Сіданіч І. Християнська педагогіка: навальний посібник. Київ, 2015. – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/720319/1/18%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82.%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%D0%9C%D0%98%D0%A1%D0%98%D0%AF.pdf>

23. Ковальчук І. Християнська сім'я в пастирських посланнях Андрея Шептицького. – Режим доступу: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/diploms/2012/1028-diploma-family-in-sheptytsky.html>
24. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів: «Свіадо», 2015. 512 с.
25. Коростіянець Т. П. Свобода вибору як педагогічне завдання // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. № 64. Т. І. С. 129–134.
26. Корчак Я. Корчак Януш Як любити дітей. Київ: Радянська школа, 1976. 159 с.
27. Кравченко Т. Сучасна сім'я у фокусі наукових досліджень // Український соціум. 2006. №2. С. 43–48. – Режим доступу: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/04/43-48__no-2__vol-13__2006__UKR.pdf
28. Краще разом. Що таке педагогіка партнерства і навіщо вона в НУШ // НУШ: Нова українська школа. – Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/pedagogika-partnerstva-shho-tse-take-ta-yak-zrozumity-chy-vona-ye-u-shkoli/>
29. Крутій К. українські захоронки, огородці, півоселі, світлиці, або З історії дошкільної освіти в Галичині. – Режим доступу: <https://ukrdeti.com/tag/andrej-sheptickij/>
30. Лев В. Митрополит Андрей, опікун українського шкільництва // Наше життя. 1991. Грудень, чис. 11. С. 3–5. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/mytropolyt-andrej-opikun-ukrajinskoho-shkilnytstva/>
31. Леонов В. Свобода человека во Христе и без Христа // Консультативная психология и психотерапия. 2010. №3. С. 110–112.
32. Маринович М. Митрополит Шептицький та його послання «О квестії соціальной» // Збруч. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38808>

33. Маринович М. Андрей Шептицький: християнські розв'язки одвічних проблем // Збруч. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/100791>
34. Марцелюк П. Від пастирського послання до втілення ідеї вдовичо-сиротинського фонду праведним Андреем Шептицьким // Матеріали міжнародної наукової онлайн-конференції до 155-річчя з дня народження митрополита Андрея Шептицького / упор. Ю Скіра; літ. Ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Колесо, 2021. С. 151–166.
35. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: Підручник. Київ: «Компринт», 2019. 376 с.
36. Огірко О. В. Духовно-моральне виховання молоді в спадщині Андрея Шептицького // Вісник післядипломної освіти. Вип. 12 (41) «Серія «Педагогічні науки» (Категорія «Б»)). С. 198–218. – Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/12_41_2020/Bulletin_12_41_Pedagogika_Ohirko.pdf
37. Огірко О. В. Митрополит Андрей Шептицький - славетний педагог та меценат української освіти. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/history/00904917_0.html
38. Палкін В. А. Криза української родини – кроки до зникнення сім'ї чи її модернізації? // Народна освіта: електронне наукове фахове видання. – Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3861
39. Педагогіка любові. З історії християнської системи виховання // РІСУ: Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу: https://risu.ua/pedagogika-lyubovi_n40086
40. Педагогічна любов // Вікіпедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE>

%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BB%D1%8E

%D0%B1%D0%BE%D0%B2

41. Петрів О. ієр. Засади християнського виховання молоді у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/3626.pdf>

42. Писарчук О. Т. Освітньо-розвивальне середовище початкової школи як фактор становлення духовності молодших школярів // Наукові записки. Серія: Педагогіка. 2011. №5. С. 18–24. – Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/osvitno-rozvivalne-seredovische-pochatkovoyi-shkoli-yak-faktor-stanovlennya-duhovnosti-molodshih-shkolyariv-1.pdf>

43. Плеханов А. Педагогическая теория и практик Марии Монтессори // Дошкольно воспитание. 1989. № 10. С. 66–70.

44. Сіданіч Л., Кривенко О. Шляхи сприяння інтеграції духовно-моральних цінностей у сучасне освітнє середовище // Перспективи та інновації науки. 2021. Вип. 2. С. 47–59.

45. Ступарик Б. М. Школі – національне виховання молоді (вибрані статті). Івано-Франківськ: Плай, 2005. 283 с.

46. Сурмач О. Роль соціальної опіки Церкви в діяльності митрополита Андрея Шептицького // Матеріали міжнародної наукової онлайн-конференції до 155-річчя з дня народження митрополита Андрея Шептицького / упор. Ю Скіра; літ. Ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Колесо, 2021. С. 62–71.

47. Сухомлинський В. Сухомлинський В. О. Як любити дітей / В. О. Сухомлинський [стаття] // Рад. Школа. 1967. № 7. С. 68–74.

48. Терещук Г. Листи сиріт до митрополита Андрея Шептицького як штрих до історії Галичини // Радіо «Свобода». – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/2221458.html>

49. Терещук Г. Мати митрополита Шептицького Софія як «скристалізована моральна досконалість» // Радіо «Свобода». – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/maty-myropolitya-sheptytskoho-sofiya-yak-skrystalizovana-moralna-doskonalist/>

50. Хворостовська О. «У всьому вручала Богові себе і своїх дітей...»: про Софію, матір Андрея і Климента Шептицьких // RISU. – Режим доступу: https://risu.ua/u-vsomu-vruchala-bogovi-sebe-i-svojih-ditey-pro-sofiyu-matir-andreya-i-klimenta-sheptickih_n100862

51. Шептицька С. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: «Свічадо», 2015. 192 с.

52. Щербяк Ю. Опікунська діяльність греко-католицької церкви кінця XIX ст. – 1939 рр. // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. Херсон, 2014. Вип. 21. С. 253–261.

53. Як виховувати дитину? Поради Митрополита Андрея Шептицького: з нагоди 150-річчя з дня народження [Текст] упоряд. Н. Пуряєва; Комісія у справах освіти і виховання УГКЦ. Київ, 2015. 24 с.

54. Ярмусь С. До проблеми християнського виховання молоді // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: зб. наук. пр.: Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф., [м. Острого, 16–18 травня 1997 р.] / Нац. акад. наук України, Острозька Акад. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська акад». – Острого: Острозька академія, 1998. С. 227–244.

55. Яценко О. Ціннісно-орієнтована освіта: філософський вимір та актуальний суспільний запит // Вища освіта України. 2021. №3. С. 20–25.

56. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") / Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>